

РЕЖИМИ ВИПРАВДАННЯ І ДЕМОКРАТИЧНА ПІДЗВІТНІСТЬ В АКТУАЛЬНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ¹

Пізньюмодерний соціальний порядок та трансформації політичного життя

1

Вже стало загальним місцем твердження про те, що соціальні трансформації, які мають місце сьогодні на теренах Східної Європи, мають складну природу. Іноді навіть відзначають певну унікальність цих перетворень, адже так званий *постсоціалістичний транзит* є безпрецедентним явищем, що до цього часу не мав історичних аналогів. Разом з тим постсоціалістичні трансформації відбуваються в контексті загальнопланетарних змін, відтак останні в тій чи іншій спосіб позначаються на характері перших. Звичайно, поняття “загальнопланетарні зміни” є доволі абстрактним, оскільки будь-які зміни спостерігаються і досліджуються на локальному рівні, проте сьогодні використання цього словосполучення виправдовує те, що завдяки посиленню глобальних інтеграційних процесів та становленню єдиної мережі комунікативних обмінів будь-які локальні події можна і навіть слід розглядати як такі, що перебувають у взаємозв'язку з подіями в інших локальностях, внаслідок чого, в свою чергу, виникають складності з відокремленням та визначенням транслокальних впливів. Так чи інакше українські соціальні, політичні, економічні та культурні трансформації дістають пояснення лише із врахуванням всієї множини загальноцивілізаційних змін.

Останні десятиліття XX століття і початок XXI відзначилися подальшими змінами соціального порядку, спонукаючи дослідників до удосконалення теоретико-аналітичного інструментарію, що дістало вираження у

¹ Дане дослідження здійснено в рамках проекту “Соціокультурна експертиза гуманітарних технологій та соціальна відповідальність науки” (2011 р.)

концептуалізації та розробці нових дослідницьких підходів. Окрім вже загальновизнаних, хоча і дещо дискусійних, теорій інформаційного, постіндустріального суспільства та постмодерної доби дослідники пропонували тематизувати поточні соціокультурні зміни як процеси становлення “суспільства ризику” (У.Бек), пізньомодерного суспільства (Е.Гідденс) чи глобалізації (Д.Хелд, Д.Гольдблатт, Е.Макгрю, Д. Перратон та ін.). Попри всі відмінності між цими теоріями спільним для них виявляється твердження про подальше ускладнення соціального порядку, що, безумовно, позначається на всіх сферах суспільного життя. Плюралізація або примноження порядків в межах одного порядку найпростішим чином дозволяє описати процеси, спровоковані інтенсифікацією транслокальних обмінів, тобто залученням різних локальностей до єдиної мережі взаємозв'язку. Щоправда, плюралізація соціального порядку спостерігається не лише на транслокальному рівні. Вона відбувається і на локальному рівні, привносячи складність в колись більш гомогенні соціальні порядки. Складається враження, що має місце усюдна і, так би мовити, наскрізна рестратифікація соціального порядку, яку безпосередньо можна спостерігати в політичній та адміністративній сферах — перерозподіл владних повноважень між національним, наднаціональним та субнаціональним рівнями. При цьому послаблення національного рівня уможлиблює і навіть утруднює, з метою компенсації, налагодження відносин між субнаціональними рівнями різних локальностей безпосередньо (транскордонне співробітництво) та/або між субнаціональним та наднаціональними рівнями (програми підтримки місцевих громад з боку наддержавних інституцій тощо).

Таким чином, на відміну від класичних, зокрема, функціоналістських, тлумачень соціального порядку, що були надзвичайно поширені в ХХ сторіччі, сьогодні адекватний опис соціальної дійсності вимагає відмови від розуміння її як просторового однорідного та стійкого у часі середовища. Соціальна дійсність є надзвичайно фрагментованою і являє собою множину локальних порядків. Локальний порядок, в свою чергу, “може бути репрезентованим як ієрархічна структура, яка формує і підтримує свої специфічні норми і правила, намагається

відтворюватися на власному ґрунті, переслідує власні (наприклад, корпоративні, галузеві) інтереси, що можуть не збігатися з інтересами суспільства загалом.”² Можна додати, що спостережувані сьогодні зміни в соціальному порядку проблематизують навіть саму наявність, так званих, “інтересів суспільства загалом”, оскільки відсутній консенсус стосовно визнання позиції, з якої можна виразити загальні інтереси, та постаті, здатної їх репрезентувати.

Втім, такий стан соціальної дійсності не варто інтерпретувати як деструкцію соціального ладу, адже він як і попередній піддається опису як зв'язний, хоча і підпорядкований дещо іншій логіці. Цей, з історичної точки зору — пізньомодерний, стан потребує перегляду і оновлення наявного концептуального інструментарію, вже не спроможного врахувати ті зміни, що відбулися впродовж останніх десятиліть. Плюральний або множинний соціальний світ можна уявити як багатовимірний простір відповідно до принципів розрізнення і розподілу сукупності активних властивостей в ньому. Зазначені активні властивості надають їх носію (соціальному агенту) здатність діяти в соціальному середовищі. Внаслідок цього опис і деталізація множини нерівномірно розподілених властивостей серед агентів, які посідають певні позиції в соціальному просторі, стає вихідним пунктом концептуалізації соціального порядку.

Таким чином, соціальний порядок вже неможливо як це було за часів піднесення національної держави і розквіту суспільства загального добробуту, що відігравали роль упорядників і навіть організаторів суспільного життя та/чи розподільників соціальних благ, розглядати підпорядкованим одній логіці. Навпаки, принциповим виявляється визнання множинності соціальних логік, а звідси і множинності інтересів й навіть ціннісно-нормативних настанов, локалізованих в одному соціальному середовищі. Звичайно, спостережувані відмінності все ж таки не постають як цілковито неспівмірні, а соціальні антагонізми та похідні від них конфлікти не є абсолютними. Проте спільні

² Шматко Н. Плюрализация социального порядка и социальная топология// Социологические исследования. - 2001. - №9. - С.14-18. (<http://sociologos.net/textes/chmatko/topos.htm>)

погляди та ціннісно-нормативний консенсус є, радше, заданістю, аніж даністю, омріяною метою, а не станом, до якого можна повернутися. Можна казати лише про, так би мовити, мінімальний консенсус або про відносний збіг ціннісних настанов та часткове перетинання смислових горизонтів, що забезпечують від перетворення соціальних протиріч на відкрите силове протистояння.

Всупереч функціоналістським поясненням, поширеним на пострадянських теренах, окреслений підхід унеможлиблює погляд на суспільство як на замкнену цілісність на кшталт організму чи навіть системи. Безперечно можливість пояснень з позицій функціоналізму залишається, але обмежується лише тими випадками, коли має місце свідоме проектування, конструювання та реалізація згідно з проектом певного замкненого соціального середовища, в якому існує запланований розподіл властивостей і функцій або множини позицій, структурованої та скоординованої відповідно до логіки виконуваних дій і завдань. Типовим прикладом такого соціального середовища є виробниче підприємство з розгалуженою структурою позицій (посад) та закріплених за ними властивостей (посадових обов'язків). Проте навіть і в цьому разі, як засвідчує історія індустріальної соціології, збіг між приписами та реальністю ніколи не буває абсолютним, що ще за часів індустріалізму першої половини ХХ ст. викликало потребу в урахуванні неформальної складової та визначенні альтернативних шляхів оптимізації управління³.

Слід відзначити, що виникнення і поширення функціонального підходу в соціальних науках мабуть не випадково збіглося у часі з розквітом індустріалізму, науково-технічною революцією та остаточним оформленням теорії систем. Показовими в цьому зв'язку є епістемологічні імплікації функціоналізму, адже погляд на об'єкт дослідження як на цілісну функціональну систему передбачає зайняття дослідником зовнішньої позиції, розташуванню його поза межами об'єкта, здійснення звичайного суб'єкт—об'єктного відношення. Проте у випадку з об'єктами природничих наук принципових

³ Зокрема, це привело до появи в індустріальній соціології концепції “людських стосунків”. Про цю концепцію та Хотторнський експеримент див.: *Jones S. R. G. Was there a Hawthorne effect?// American Journal of Sociology. - Vol. 98. - № 3. - 1992. - P. 451–468.*

складностей тут не виникає, оскільки, за визначенням, їхня “поведінка” не є інтендованою та піддається однозначній інтерпретації дослідником. Інакше кажучи, їм можна приписати певні функції та вписати їх в межі певної системи. Складності виникають при застосуванні цього підходу для пояснення соціальних процесів, оскільки в цьому разі позицію дослідника важко назвати нейтральною. В структурному функціоналізмі Парсонса⁴ однозначність інтерпретації соціальної поведінки уможлиблювалася припущенням про існування вихідного нормативного консенсусу, а поведінка, що не відповідала настановам останнього, кваліфікувалася як девіантна. Разом з тим нез’ясованими залишалися питання щодо ймовірності виникнення цього консенсусу за наявності істотних соціальних і культурних відмінностей в суспільстві, та щодо змістовного наповнення цього нормативного консенсусу, а саме способу, яким дослідник визначає його зміст. Як зазначив свого часу Д.Волш, “фактично парсонівська концепція соціальної взаємодії передбачає існування якогось “тла” взаємодії, що розгортається, яка являє собою сукупність соціально стандартизованих значень, які однаково сприймаються всіма її учасниками. Передбачено, що ці значення дозволяють їм оцінювати різні події і відповідно організовувати свою поведінку. Проте, припускаючи існування цих спільних значень як самоочевидну передумову, Парсонс як раз і уникнув найпроблематичнішу особливість соціальної взаємодії.”⁵ Критика на адресу структурного функціоналізму наполягала на тому, що цей підхід не просто перетворює індивідів на, за відомим висловом Г.Гарфінкеля, “культурних ідіотів”, а й подає як норми цінності домінантних соціальних груп.

Принциповим зауваженням на адресу функціонального підходу в соціальних науках є те, що він реіфікує (уречевлює) соціальну дійсність, подаючи її як соціальну систему. Цей підхід не дозволяє адекватно дослідити процес соціальних змін, позаяк він розрахований на аналіз системи у стані гомеостазу, внаслідок чого його просто неможливо застосовувати до

⁴ Докладніше див.: *Parsons T. The System of Modern Societies.* - NJ: Prentice-Hall, 1971; рус. изд.: *Парсонс Т. Система современных обществ.* — М.: Аспект-Пресс, 1997.

⁵ *Уолш Д. Функционализм и теория систем// Новые направления в социологической теории/ Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1978. - С.116*

динамічних процесів. До того ж надмірний наголос на консенсусі унеможлиблює врахування конфліктних ситуацій та світоглядних змін, що зазвичай супроводжують процес радикальних соціальних трансформацій. Будучи типовим зразком наукового “реалізму”, функціоналізм занадто жорстко прив'язаний до методології природничих наук, розглядаючи соціальну систему на кшталт організму.

Окрім цього, (мета)позиція яку посідає дослідник функціоналістського штибу гомологічна позиції зовнішнього спостерігача, який немовби вільний жодних соціальних детермінацій. З точки зору сучасної соціальної епістемології, подібне твердження є не лише метафізичним, а й наївним, оскільки блокує рефлексивний самоаналіз дослідника, унеможливлюючи врахування тих детермінант, а відтак і “викривлень”, що пов'язані з позицією дослідника в соціальному і науковому полях. На противагу цьому підходу актуальні вимоги соціальної епістемології відповідають радше реляціоністській програмі дослідження, в якій як об'єкт (соціальні процеси і події), так і суб'єкт (дослідник або колектив дослідників) соціального дослідження визнаються соціально детермінованими. Реляціонізм, безперечно, визнає, що соціальна дійсність існує незалежно від практик соціальних наук, проте він заперечує відповідно до постметафізичних настанов сучасної філософії науки нейтральну природу побудов соціальних дисциплін. “Реляціонізм — разом з “науковим реалізмом” - визнає, що об'єктивні (та інтерсуб'єктивні) структури є необхідними умовами і передумовами здійснення будь-яких суб'єктивних практик (включно із сприйняттям, уявленням, мисленням, комунікацією, дією) і “системно детермінують” інтеракції, безпосередні соціальні взаємодії. Проте для того щоб суб'єктивні практики реалізовувалися, об'єктивні соціальні структури мають бути інтеріорізованими, ефективно засвоєними і опановуваними. Наступний крок полягає в релятивізації структур. Це означає їхню ідентифікацію не з сутностями, даними в буденному досвіді агентів, а в опановуваними розумом, але при цьому реальними соціальними відносинами, які не можливо звести до інтеракцій між акторами або інтерсуб'єктивних

відносин.”⁶

Реалізація реляціоністського підходу передбачає концептуалізацію суспільних процесів, виходячи з визнання визначальної ролі соціальних відносин, а відтак і соціальних розрізень. Реляціонізм більшою мірою чутливий до поглиблення плюралізації соціального порядку, ніж підхід з точки зору функцій та ролей. До того ж він безпосереднім чином заперечує редукцію ціннісно-нормативних відмінностей, наполягаючи на їх неминучості та, так би мовити, незнищенності. В цій перспективі дісенсус, так само як і консенсус є лише певними суспільними станами, тому надання переваги консенсусу може бути виправданим лише з практичної точки зору, тобто лише за певних обставин. У всякому разі не має підстав вважати консенсус вихідним пунктом соціального життя, адже він являє собою мету, що її необхідно досягти.

Виходячи із зазначеного, соціальне дослідження має враховувати множинність соціальних норм і соціальних практик та дедалі більше зростаючу неспівмірність поглядів на соціальне життя. Розвиваючи свою тезу про плюралізацію соціального порядку, Н.Шматко пропонує розглядати соціальні процеси в межах топологічного підходу, оскільки, на її думку, саме цей підхід дозволяє концептуалізувати динамічну структуру простору соціальних відмінностей: “Соціальна топологія є, по-перше, вивчення інваріантних соціальних властивостей в мінливому просторі багатовимірною статистичного розподілу активних властивостей індивідуальних і колективних агентів. По-друге, вона являє собою структуру, де ці властивості дістають вираження в їхній сукупності. Ми розкриваємо зміст соціальної топології як задачу розрізнення топосів і, відповідно, задачу встановлення їх взаємозв'язку. Соціальна топологія досліджує як “соціальні відмінності”, “соціальні відносини”, “простір-час соціального світу”, так і властивості соціальних позицій, практик і практичних схем, взятих в їх взаємодії”⁷.

З точки зору соціальної топології позиції (топоси) являють собою певні

⁶ Качанов Ю.Л. Эпистемология социальной науки. - СПб.: Алетейя, 2007. - С.69-70

⁷ Шматко Н. Плюрализация социального порядка и социальная топология// Социологические исследования. - 2001. - №9. - С.14-18. (<http://sociologos.net/textes/chmatko/topos.htm>)

“кванти” багатовимірною статистичною розподілу активних властивостей. Топос є сформованим взаємною близькістю суцільних соціального світу, що задають незворотню у часі послідовність подій. В цій теоретичній перспективі опис соціального світу полягає у виявленні множини явищ та їх топологічному розподілі, тобто структуруванні у вигляді соціальних відносин між ними. Кожний соціальний топос пов'язаний з певним соціальним порядком. Йому властиві специфічні правила, процедури і норми. Проте варто уникати ототожнення цього порядку з формалізованими структурами, адже останній ніколи не вичерпує остаточно зміст соціального порядку. Як вже зазначалося, соціальний уклад такого топосу як індустріальне підприємство своєю стійкістю має завдячувати не лише формальним, а й множині неформалізованих відносин, які разом складають його зміст. Таким чином соціальні топоси необхідно розрізняти і з точки зору їхньої усталеності та стійкості. В цьому разі слід враховувати ступінь формалізації і стабілізації відносин всередині топосу.

Отже, соціальна топологія сприяє удосконаленню теоретичного інструментарію дослідження соціальних процесів, оскільки дозволяє врахувати більше соціальних параметрів, ніж це передбачалося марксистськими, структуралістськими чи культуралістськими теоріями. Звідси і більш широке охоплення соціальних детермінант, що необхідно враховувати при аналізі соціального порядку. З огляду на зростання кількості та різновидів соціальних конфліктів та виникнення нових форм соціальних рухів (екологічні, гендерні, етнічні, вікові тощо) намагання соціальної топології розширити перелік чинників є цілком виправданим.

Таким чином, будь-яке твердження про соціальний світ можна досліджувати як детерміноване багатьма чинниками, що збігаються у специфічну констеляцію, формуючи в такий спосіб певний топос, позицію. Це робить необхідним також врахування перспективи, з якої походить це твердження, адже вона свідчить про певні соціальні і культурні детермінації. Наприклад, оцінки поточних процесів глобальних трансформацій дуже варіюють в залежності від перспективи, яка розгортається з позиції суб'єкта

оцінювання. Зокрема, доволі поширеною є оцінка глобалізаційних трансформацій як процесу планетарної уніфікації та руйнування локальних культурних світів. Проте вона дещо переоцінює гомогенізаційний потенціал глобалізаційних змін, не враховуючи також їхнього трансформаційного ефекту, що спричиняє не стільки уніфікацію світової культури, скільки примноження її складності. Безперечно, з позиції локалізованого всередині певного соціокультурного оточення спостерігача цей процес може виглядати як суцільна уніфікація та руйнування традиційного соціокультурного укладу, оскільки на локальному рівні він часто-густо призводить до вкрай негативних наслідків. Разом з тим в деяких локальностях цей процес демонструє протилежні наслідки — зростання соціокультурного розмаїття. Таким чином, наявні відмінності в оцінці можуть бути поясненими через відмінності у позиціях, а відтак і в соціокультурних і політичних детермінаціях та похідних від них ціннісно-смыслових перспективах суб'єктів висловлення.

2

Пізнньомодерна плюралізація соціального порядку та викриття метафізичного підґрунтя історіософських оповідей та класичних ідеологій разом з більшою увагою до соціокультурних детермінант сучасного політичного життя свідчать про принципове ускладнення у суспільно-політичному житті розвинених країн. Дійсно, примноження відмінностей та зростання ідеологічної строкатості, боротьба за визнання та, за відомим висловом, “примноження фронтів боротьби” спричинили до проблематизації традиційних ціннісно-нормативних підстав демократичної політики. Сьогодні частіше, ніж колись кажуть про легітимаційну кризу (Ю.Габермас), необхідність пошуку взаєморозуміння та про загрозу нової непрозорості, викликаній посиленням впливу субполітики (У.Бек). Проте дане занепокоєння можна сприймати також і як прояв відчутного зростання чутливості до відмінностей, тобто безпосереднє вираження плюралізованого соціокультурного світу в публічній сфері.

Починаючи з 70-х рр. XX століття, дослідження політичної поведінки і електорального вибору звертають увагу на те, що на відміну від попередніх часів політичні уподобання вже неможливо однозначно пояснити завдяки вивченню соціальних, економічних і культурних особливостей виборців. Плюралізація соціального порядку та індивідуалізація, супроводжувані подальшою детрадиціоналізацією соціальних форм, корелюють з персоналізацією електорального вибору. Сьогодні чинником політичної привабливості дедалі частіше стають не політичні програми та платформи, відмінності між якими часто-густо може зрозуміти лише висококваліфікований експерт, а особисті якості кандидата, його публічний імідж та лідерські властивості. Звичайно, політичні партії залишаються важливими учасниками політичного процесу, оскільки вони забезпечують ресурсні надходження, зв'язки і мобілізацію політичних активістів, але перетворюються на інструменти, підпорядковані лідеру. Аналізуючи дану ситуацію Б.Манен викремлює дві причини, що привели до неї: “По-перше, канали політичних комунікації впливають на природу відносин представництва: завдяки радіо і телебаченню кандидати знову можуть безпосередньо звертатися до своїх виборців без посередництва партійних структур. Доба політичних і партійних активістів закінчилася. Окрім цього, телебачення надає особистості кандидатів особливе значення і яскравість. Засоби масової інформації надають перевагу, проте, специфічних особистим якостям: успішними кандидатами стають не представники місцевої еліти, а ті, кого ми зовемо “медійними фігурами”, - люди, які володіють технікою медійної комунікації краще, ніж інші. Сьогодні ми спостерігаємо не вісному від принципів представницького правління, а зміну типу обраної еліти. Вибори приводять до влади людей з видатними здібностями и тому зберігають елітистський характер, який мали. Тільки фігуру політичного активіста замінила нова еліта експертів з комунікації. В аудиторній демократії править *медіаексперт*.”

По-друге, посилення через зменшення значення партійних платформ ролі особистих якостей — відповідь на нові умови, в яких здійснюють владу обрані

посадові особи. Сфера урядової компетенції впродовж останнього століття значно розширилася. Уряд сьогодні не просто регулює загальні умови суспільного життя, а й втручається в цілу низку областей (зокрема, в економічну сферу), де приймає конкретні рішення. <...> Завдяки зростанню економічної взаємозалежності середовище, з яким зіштовхується кожний уряд, є результатом рішень постійно зростаючої кількості діючих осіб. Це, в свою чергу, означає, що проблеми, з якими зіштовхуються політики, стають дедалі менше передбачуваними. Висуваючись на посаду, політики знають, що їм доведеться мати справу з непередбачуваними обставинами; тому вони не бажають зв'язувати себе подібною програмою”⁸. Таким чином, зростання непередбачуваності спонукає до відмови від програмних обіцянок виборцям, дістаючи вираження у наданні переваги короткостроковим проектам та рішенням, позитивні наслідки яких можна спостерігати незабаром. Водночас зазначена непередбачуваність дедалі частіше затребує оперативних рішень, прийняття яких спонукає, в свою чергу, до відмови від усталених законодавчих процедур на користь підзаконним актам виконавчої влади (укази, розпорядження, постанови тощо). Нижче будуть розглянуті наслідки цієї відмови для суспільно-політичного життя в Україні, тут же слід відзначити, що таке звуження часового горизонту дії до короткострокової перспективи і усвідомлення непередбачуваності майбутніх обставин діяльності більшою мірою сприяють вибору на підставі особистої довіри лідеру, ніж на підставі оцінки програми майбутніх дій.

Окрім цього, індивідуалізація політичного вибору та поточні трансформації ролі партій в політичному процесі вказують на ще одну особливість поточної ситуації. Дійсно, якщо політичний вибір дедалі менше стає результатом вираження певної соціально-політичної та/чи культурної ідентичності й потрапляє в залежність від множини ситуативних чинників, його можна розглядати як *реакцію* на ситуацію вибору. Кожний політик, пропонуючи власну кандидатуру на виборах, виокремлює себе і відрізняє себе від інших

⁸ Манен Б. Принципы представительного правления/ Пер. с англ. - СПб.: Из-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. - С.272-274

політиків-конкурентів. З цією метою для нього конче необхідною виявляється публічна експозиція власних відмінних якостей та їхніх переваг у порівнянні з іншими претендентами. З технологічної точки зору йдеться про використання тих наявних в соціальному загалі відмінностей в уподобаннях, навколо яких можна мобілізувати електорат. Така мобілізація формує лінію електорального розколу, що постає чинником структурування політичного поля. Оскільки жодне суспільство не є однорідним, а сучасні суспільства є однорідними найменшою мірою, актуальне суспільно-політичне життя уможлиблює цілу низку розколів за множиною ознак. Принципово важливим є те, що за умов реактивного вибору, ініціатива обрання і вибудовування лінії електорального розколу належить політикам, а не електорату. “Електорат виступає, передусім, як аудиторія, яка реагує на умови, презентовані на політичній сцені. Тому цю форму представницього правління і називають “аудиторною демократією”⁹.

Звісна річ, політики не повністю вільні у виборі відмінностей, що можуть бути використаними в політичній боротьбі, оскільки не всі вони однаково ефективні. Виборці по різному реагують на політичну тематизацію відмінностей, тому політики у власному виборі зазвичай орієнтуються на вже наявні публічні тематизації, надаючи перевагу тим, використання яких матиме найбільший зиск. Тому вибір лінії розколу є результатом конвергенції між вже наявними в суспільстві поділами та ситуацією вибору. Кожний кандидат пропонує свою проблему та інспірує певний електоральний розкол, що, на його думку, спричинить найбільший позитивний ефект для відповідної політичної сили. Проте остаточний вибір і розкол являтиме собою комбінацію множини нескоординованих пропозицій з боку різних політичних гравців. Очевидним є високий ступінь ризику, на який наражаються політики за умов такої електоральною невизначеності. Звідси і та увага, яку приділяють попередньому зондажу громадських настроїв і вивченню громадської думки. Політичні партії здійснюють численні опитування, організовують фокус-групи з метою визначення тих сегментів електорату, які можна мобілізувати на свій бік під час

⁹ Там же — С. 276

виборів. Як зауважує Б.Манен, “керівництво кожної партії має обрати найвідповіднішу групу сегментів, враховуючи обмеження партії, її традиції, репутацію та попередні успіхи зокрема. Зробивши такий вибір, кожна партія фактично створює свою цільову громадськість (свою “аудиторію”). Варто зазначити, що при здійсненні такого вибору партії мислять в термінах груп виборців (таких як молодь, працюючі матері тощо), а не в термінах окремих виборців. Можна сказати, що кожна така соціальна група не існувала як окреме ціле до рішення партії. Ухвалюючи рішення про склад громадськості, до якої партії бажають звернутися, вони стають не тільки активними, а й креативними”¹⁰.

В цій перспективі не є випадковим, що дедалі більшого значення набуває увага, котру приділяють феномену публічної політики¹¹ як новому стану політичного поля. Оскільки плюралізований соціальний порядок складається з множини автономізованих практичних полей (сфер діяльності, що регулюються особливими нормами, правилами і процедурами), простором для узгодження інтересів, похідних від них, як раз і виступає публічна сфера. Публічна політика також пов'язана з посиленням впливу нових фахівців у сфері соціально-політичних практик — експертів та соціальних робітників, які вже не виступають від імені певної політичної сили, а, навпаки, апелюють, радше, до політично незаангажованого “наукового” знання. Втім, беручи участь в інтерпретації й оцінці поточних соціальних проблем експерти залучаються до конструювання і легітимації категорій публічної політики.

Традиційно аналіз публічної політики полягав у дослідженні ролі держави в регуляції публічної сфери. Тому актуальна криза “держави загального добробуту” та зростаюча неспроможність останньої розв'язувати соціальні проблеми спричинили поживавлення публічних дебатів навколо перспектив

¹⁰ Там же — С.305-306

¹¹ Терміном “публічна політика” в цьому дослідженні перекладено англomовний термін “public policy”, який часто-густо, зокрема в підручниках з державного управління, перекладають також як *державна політика*. Вибір на користь терміну “публічна політика” покликаний підкреслити новий стан актуального суспільно-політичного поля, а саме зміни, що відбулися в самій державній політиці протягом останніх десятиліть. Зрештою, до державної політики не завжди висували вимоги публічності та відкритості, тому, принаймні у вітчизняному слововжитку, державна політика не є тотожною публічній політиці (public policy).

соціальної політики та відповідальності за її невдачі. Це не могло не позначитися на особливостях конституювання публічної сфери, в якій дедалі більшу вагу набували ті, хто безпосереднім чином не пов'язаний з політикою професійно: “Публічна політика є новою фігуративністю держави, поля політики, журналістики, соціальних наук. Публічна політика перевертає ієрархію полів, яка задається звичними опозиціями: політика — журналістика, політика — соціальні науки, журналістика — соціальні науки. Але це перевертання не передбачає встановлення нової структури, нової ієрархії. Трансформована структура взаємодії полів змінює вироблюваний продукт: з'являється новий тип практик — практики публічної політики”¹². При цьому особливостями цього продукту і цих практик є менша пов'язаність з наявними політичними платформами і програмами та водночас більша — з науковим знанням і мас-медійним продуктом. Беручи активну участь в поясненні подій і процесів соціального світу нові агенти публічної політики привносять в нього свої категорії та схеми інтерпретації. Тому сьогодення публічна політика більшою мірою, ніж раніше являє собою наукоподібну публіцистичну суміш політичних інтерпретацій. Звідси неперебутний еkleктизм сучасного публічного політичного продукту, що поєднує у собі полегшений варіант наукової експертизи і політичну публіцистику.

Принциповою проблемою для публічної політики є як раз гетерогенність її детермінацій, адже вона перебуває не перетині кількох сфер діяльності, тому її продукт має відповідати множині іноді неспівмірних критеріїв. Зокрема, він має відповідати вимогам, що висувуються до експертного знання, і водночас бути “легкотравним” для переважної більшості пересічних громадян. До того ж посилення впливу експертів проблематизує ідеологічні засади політики, оскільки уникає традиційного шляху формування легітимних уявлень про суспільно-політичне життя. Участь експертів у розробці всіляких програм розвитку, які беруться до виконання державними органами, свідчить про те, що сьогодні технічна компетенція і фахові знання поступово відтісняють на другий

¹² Шматко Н.А. Феномен публичной политики// Социологические исследования. — 2001. - № 7 — С .106-112 (http://sociologos.net/textes/chmatko/politique_publique.htm)

план класичні форми політичної компетенції і участі — політичні цінності і демократичні процедури. Небезпечним в цьому разі є використання авторитету науки для розробки політичних рішень та брак легітимного представництва експерта як одного із співучасників здійснення влади. Рівень фахової підготовки політичних експертів часто-густо не відповідає критеріям науковості, а порядок і ритм підготовки матеріалів для ЗМІ не збігається з формами наукової експертизи, яка потребує більш ретельної перевірки і часу для підготовки. Внаслідок цього такий експертний продукт виявляється надзвичайно суперечливим артефактом.

Цілком показовими з огляду на сучасний стан публічної політики є трансформація мас-медійного поля, а саме його подальша комерціалізація. Сьогодні як ніколи раніше сфера ЗМІ являє собою ринок, на якому циркулює інформація, реклама, політичні ідеї тощо. Принципово важливим є те, що глядача дедалі частіше інтерпретують як споживача, який обирає продукт відповідно до своїх уподобань. Споживач є самоцінним індивідом, здатним, за ринковою логікою, до адекватного вибору продукту. У будь-якому разі саме на нього має орієнтуватися виробник інформаційних продуктів і послуг.

Проте ринкова модель діяльності ЗМІ наражається на критику, що привертає увагу до деяких особливостей її функціонування. По-перше, ринкову модель звинувачують у тому, що вона призводить до деформації соціальних функцій ЗМІ, оскільки зорієнтована на отримання прибутку, а низка товарів, що не розраховані на широкі чи платоспроможні категорії глядачів (освітні, соціально-зорієнтовані, просвітницькі програми тощо) скорочуватиметься попри всю їхню суспільну значущість, не кажучи вже про потреби міноритарних соціальних груп, які не матимуть жодних шансів задовольнити свої інформаційні потреби. По-друге, необмежений вільний ринок демонструє тенденцію до монополізації, зосереджуючись в руках великих мас-медійних корпорацій. По-третє, кожна технологічна інновація призводить до зростання платні за вхід на ринок, надаючи перевагу власникам великого капіталу¹³.

¹³ Куренной В. Медиа: средства в поисках целей// Отечественные записки — 2003 - № 4. (http://magazines.russ.ru/oz/2003/4/2003_4_2-pr.html)

Враховуючи зазначене, цілком закономірним виглядають зміни в характері функціонування та загальній спрямованості діяльності ЗМІ на пострадянських теренах. На відміну від кінця 1980-х — початку 1990-х років, коли значно більшу увагу приділяли друкованим ЗМІ, які, за висловом Б.Дубіна, “структурували смисловий простір тієї доби”, сьогодні незаперечним “лідером” масових комунікацій є телебачення. При цьому радикальним чином змінилася смислова спрямованість каналів масових комунікацій — за ринкових умов ЗМІ передусім виконують розважальну та інформаційну функції, щоправда остання здебільшого зорієнтована на висвітлення сенсаційних, виняткових подій та дивинок. Як свідчить офіційна статистика (сайт Держкомстату України за адресою:<http://www.ukrstat.gov.ua/>), попри зростання чисельності друкованих видань в рази, їхні тиражи зростали значно менше або навпаки, як у випадку з книжками і брошурами, катастрофічно впали¹⁴: книжок і брошур видано в 1990 р. 7046 одиниць загальним тиражем 170 млн. примірників, але в 2010 р. вже 22557 одиниць загальним тиражем лише 45 млн. примірників; журналів та інших періодичних видань в 1990 р. було 185 одиниць загальним тиражем 166 млн. та 2822 одиниць загальним тиражем 338 млн. примірників у 2010; газет в 1990 р. було 1787 одиниць із середнім разовим тиражем 25 млн. примірників та 2347 одиниць із середнім разовим тиражем 55 млн. примірників у 2010 році. Натомість кардинально зросли обсяги теле- і радіомовлення — відповідно з 60,1 і 112,4 годин на добу в 1993 році до 443,8 і 361,8 годин на добу в 2010 році — не кажучи вже про зростання доступу до іноземних каналів мовлення. Не стає на заваді посиленню впливу телебачення і поширення інтернет мережі та зростання кількості інтернет-користувачів. Згідно з маркетинговими дослідженнями і прогнозом «Старлайт Медіа» в 2011 році спостерігається зростання телеперегляду на 13,2% порівняно з попереднім роком. Щоправда, схожий тренд спостерігається і в інших країнах Європи та в США, де

¹⁴ При аналізі читацької аудиторії та друкованих ЗМІ в пострадянській Україні також необхідно враховувати зникнення великого сегменту загальносоюзних видань, що посідали домінуючі позиції в мас-медійному полі. Деякі з них, наприклад, “Известия в Украине” або “Комсомольская правда в Украине”, присутні на українському ринку, але вже мають місцеві редакції і зареєстровані як українські видання.

телеперегляд також зростає¹⁵.

Отже, домінування телебачення в сучасних ЗМІ є вельми показовим явищем, оскільки корелює з поточними змінами у суспільному житті та переходом до вже згадуваної аудиторної демократії. Телебачення компенсує на психо-емоційному рівні брак суспільної і політичної активності громадян, заміщує його переглядом теленовин. Як слушно зауважив Б.Дубін, “телебачення “протезує” й інші нездійснені форми громадської участі, соціальної солідарності (клуби за інтересами, асоціації й союзи різного ґатунку, форми самоорганізації споживацької чи дозвільної поведінки, нарешті, реальні політичні партії), створюючи цілі сфери суто візуального чужого життя, віртуально-телевізійної реальності, що зачаровує глядачів своєю немовби доступністю, ілюзією присутності”¹⁶. До того ж самий характер перегляду телебачення вказує на його принципову вкоріненість в повсякденне життя індивідів. За даними GfK Ukraine Media (<http://www.media.gfk.ua/>) пересічний українець присвячує телебаченню майже три години на добу. До того ж перегляд телебачення вписується в сезонні природні ритми — взимку він збільшується до чотирьох з половиною годин (або 273 хв.), а влітку зменшується до двох з половиною годин (або 167 хв.). Телебачення формує базові уявлення про зовнішній світ, відтісняючи на другий план близьких, інших людей, навчальні заклади, друковані джерела інформації. Проте на відміну від знання, набутого під час соціальних інтеракцій, формуючий вплив телебачення не передбачає зворотнього зв'язку. Глядач залишається пасивним спостерігачем, він позбавлений безпосередніх впливу і контролю над змістом телепередач. На цьому тлі не випадковим виявляється падіння авторитету інтелектуальної праці та різке зменшення впливу інтелігенції, яка ще нещодавно відігравала одну з визначальних ролей в суспільному житті. Аналізуючи російську ситуацію, Б.Дубін доходить висновку, який можна з впевненістю застосувати і щодо українських реалій: “Загалом сьогоднішнє становище

¹⁵ Білоскурський О., Тарасова О. Телеперегляд б'є рекорди// <http://www.telekritika.ua/media-rinok/vimiruvannya/telecanaly/2011-10-27/66746>

¹⁶ Дубин Б. Интеллектуальные группы и символические формы: Очерки социологии современной культуры. - М.: Новое издательство, 2004. - С.193

інтелігенції в “публічній сфері” можна описати як повну капітуляцію перед масмедіа і переймання найагресивніших, навіть найбрутальніших, технік маркетингового промоушену і маскомунікативного впливу. Я маю на увазі розквіт піарівської діяльності далеко за межами вузькополітичних предметів та електоральних задач, також як і висування “технолога” в центр культурного поля, сфери масових комунікацій загалом”¹⁷.

Розмивання ідеологічних засад публічної політики стає додатковим чинником сприятливим для поширення ринкової моделі ЗМІ. Складається враження, що сьогодні ринкові вимоги стали головними, позбавляючи легітимності як політичні ідеології, так і громадянські цінності. Експансія ринку та зростання складності соціального порядку сформували дуже специфічний режим влади, який вже неможливо однозначно ідентифікувати з певною політичною силою. Скориставшись аналогією з використовуваним етнологами терміном “розширений обмін” (модель шлюбних обмінів між різними соціальними групами), П.Шампань називає такий режим влади розширеним домінуванням, адже він створює такі соціальні простори, які є занадто великими, щоб підпорядковуватися окремим соціальними суб'єктам. Розширене домінування передбачає, так би мовити, поділ праці з домінування, розпорошуючи в такий спосіб політичну відповідальність. “Серед домінуючих ніхто не панує повністю: в кожний окремий проміжок часу домінує певна конфігурація, яку формують різні поля, що беруть участь у здійсненні влади. Такий спосіб домінування, безперечно, є менш жорстоким, ніж монопольне домінування однієї фракції, але він водночас могутніший, позаяк походить звідусіль і нізвідки, він невиразний і багатолікий, з ним погоджуються і йому підпорядковуються”¹⁸.

Відтіснення на другий план політичних ідеологій та посилення ролі економічних чинників в суспільно-політичному житті розвинених демократичних країн спонукало діагностувати поточну ситуацію як “кінець політики” або настання такого періоду в їхньому розвитку, коли

¹⁷ Там же — С.207-208

¹⁸ Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра/ Пер. с фр. - М.: Socio-Logos, 1997. - С.284

ідейно-політична боротьба різних політичних сил, що висувають, відстоюють в та намагаються втілити різні проекти соціального облаштування, підміняються технократичною ідеологією здійснення влади від імені спільного блага. Тривала еволюція політичних партій в ХХ ст. від мобілізаційних, що апелювали до окремих сегментів суспільства за соціальним чи етнічним критеріями (ліві та праві партії), до всеохопних, які вже намагалися здобути прихильність всього суспільства і дедалі менше відрізнялися одна від одної за своїми програмами (ліво- і правоцентристські партії), і згодом до картельних партій, схильних радше до утворення із своїми конкурентами широких коаліцій з метою утримання при владі та/чи забезпечення собі успішних перевиборів, супроводжувалася поступовим зникненням ідеологічних відмінностей. Натомість саме політичне життя дедалі частіше набуває тлумачення як втілення у життя певного засадничого принципу або, за висловом Ж.Ранс'єра, *архе*¹⁹, покладеного в основу певного політичного режиму. При цьому і демократія перетлумачується як специфічний політичний режим з властивими їй процедурами та визначальними характеристиками, внаслідок чого її вже важко відрізнити від технології, покликаною забезпечити успішне функціонування політико-управлінської машини. Така технологізація демократії власне і засвідчує про зникнення політики або перетворення політичної боротьби на лише певний спосіб життя. На цьому тлі не є дивним, що на порядку денному домінують питання, пов'язані переважно з економічними проблемами або проблемами, розв'язання яких вимагає залучення висококваліфікованих експертів із специфічної сфери знань. Внаслідок цього у політиків та управлінців дедалі частіше виникає потреба у виявленні зв'язку між специфічними заходами, пропонованими експертами, та загальним благом, тобто у розбудові такого переконливого режиму аргументації, який би апелював до загальнозрозумілих порядків значущості та виправдовував відповідні дії.

Отже, актуальний стан публічної політики та наявні тенденції суспільно-політичного життя спонукають до привертання уваги до різних форм

¹⁹ Ранс'єр Ж. На краю у политического/ Пер. с фр. - М.: Праксис, 2006. - С.202

соціальних і культурних детермінацій, які впливають на формування легітимних уявлень про соціальний світ. Плюралізація соціального порядку, залучення до публічної політики і посилення впливу представників різних сфер діяльності спричиняють подальше примноження способів сприйняття, інтерпретації і оцінювання соціального життя. Особливої уваги заслуговує посилення ролі експертів у розробці, а відтак і виправданні тих чи інших дій влади, оскільки саме експертне знання претендує сьогодні на те, щоб посісти провідну позицію у поясненні та виробленні заходів розв'язання поточних суспільних проблем.

Соціальна категоризація, режими виправдання та новий соціокультурний

ПОДІЛ

1

Безперечно, привертання уваги до соціальних і культурних детермінацій поглядів та дій не є новими в соціальних дослідженнях. Тривалий час на цьому зосереджували свою увагу соціологія знання, марксизм, похідна від нього соціальна критика та інші суспільствознавчі напрямки. Проте принциповими недоліками цих підходів було те, що часто-густо вони застосовували доволі спрощений і схематичний аналіз, чому їм закидали вульгарний соціологізм. З іншого боку, вони, виходячи (передусім марксизм та різні версії соціальної критики) з певних доктринальних позицій, нерідко підміняли аналіз соціально-політичними оцінками, закидами і звинуваченнями, демонструючи ідеологічну заангажованість та кшталтованість мислення. “Викривальна” налаштованість соціальної критики зосереджувала свою увагу передусім на викритті ілюзорності тих чи інших поглядів на світ. Актуальні підходи дослідження соціальних класифікацій і категоризацій, навпаки, виходять з того, що якими б ілюзорними та помилковими не видавалися погляди соціальних агентів про світ та самих себе, для цілей соціального аналізу важливими є те, що саме ці погляди вмотивовують досліджувані соціальні дії та інтеракції, тому саме на їхньому ґрунті здійснюватимуться різні форми організації соціального життя, що жодним чином не заперечує їх майбутнього перегляду та корекції. З огляду на це важливим виявляється не тільки і не скільки адекватність уявлень людей про світ навколо них, а те, що за допомоги цих уявлень вони намагаються впорядкувати його і утриматись в ньому, втручаються в нього, перетворюючи його. Врахування ілюзій та хибних, з точки зору дослідника, соціальних класифікацій, звичайно, не є їх виправданням. Але воно є умовою утримання в аналітичній позиції з метою кращого пояснення досліджуваних явищ. У будь-якому разі це дозволяє уникнути поблажливої зверхності, в якій іноді небезпідставно звинувачували інтелектуалів, що

позиціювали себе захисниками “народних мас” і водночас вважали їх нездатними до адекватного сприйняття і розуміння реальності, не дооцінюючи в такий спосіб “продуктивності” ілюзій.

Водночас сучасні дослідження, присвячені соціальним класифікаціям та категоризаціям, намагаються уникнути властивості їх попередникам схильності до субстанціалізації соціальних категорій (класи, статутні групи, етнічні спільноти тощо). Подальше пожвавлення соціокультурної динаміки спричинило посилення процесів індивідуалізації²⁰, сприяючи зростанню рефлексивності соціальної поведінки²¹, що, в свою чергу, привело до дезінтеграції колишніх соціальних груп і плюралізації життєвих сценаріїв індивідів. На соціально-політичному рівні зазначені процеси дістали вираження у послабленні колективних форм соціально-політичної дії, перетворенні мобілізаційних партій робітничого класу на “всеохоплювані” партії лівоцентристської орієнтації, зниженню активності профспілок тощо. Така реорганізація соціального життя не могла не спонукати дослідників до повертання уваги до процесів колективного (ре)конструювання уявлень про світ і до критичного переосмислення соціальної теорії. Певною мірою можна казати про часткову реабілітацію конструктивістського підходу, який до цього часу здебільшого асоціювався з методологічним індивідуалізмом соціальної феноменології.

На відміну від соціальних феноменологів²², актуальні дослідники значно більший наголос роблять на колективному характері процесу соціального конструювання і на тому, що цей процес не починається, так би мовити, “з нуля”²³. В цьому разі можливо доцільніше було б казати про ре-конструктивістський підхід, оскільки конструювання завжди відбувається з повним чи частковим залученням попередніх конструкцій, які демонтуються (з

²⁰ Згідно з У.Беком процес індивідуалізації є неодмінною ознакою “суспільства ризику”. Див.: Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну/ Пер. с нем. - М.: Прогресс — Традиция, 2000. - С. 103-147

²¹ Про поняття “рефлексивний моніторинг дії” див.: Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. - М.: Академический проект, 2003. - С.90-

²² Класична праця, написана з цих позицій: Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности/ Пер. с англ. - М.: Медиум, 1995. - 324 с.

²³ Див.: Фадеев В. Теорія практики: перехід до конструктивістської парадигми соціальних наук// Соціальні практики в глобальному вимірі. - К.: Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, 2009. - С.65-88

подальшим використанням їхніх “деталей” в нових конструкціях) та/або вмонтовуються в нові соціальні форми. Окрім цього дослідження соціальних класифікацій і категорій передбачає наголос на складностях і суперечностях процесу їхнього виникнення і становлення. Нові соціальні категорії, щоб закріпитися, зазвичай мають витримати тривалий “тест на міцність”, зустрічаючи значний спротив з боку прихильників попередніх класифікацій, особливо якщо це пов'язано з перерозподілом ресурсів, боротьбою за владу чи наданням певних преференцій. Не випадково, що дослідження соціальних класифікацій часто-густо зосереджувалися на аналізі конструювання соціальних груп, тобто на роботі з перегрупування, з включення та виключення з групи, з визначення і розмежування, що супроводжують її формування і сприяють її об'єктивації та стабілізації як чогось загальновизнаного і зрозумілого²⁴. Мабуть найвищим і остаточним рівнем стабілізації групи може бути її інституціалізація і остаточне законодавче закріплення. Нещодавнім прикладом конструювання соціальних класифікацій, що супроводжувалася боротьбою за визнання і спротивом з боку влади, може бути виникнення і становлення на постсоціалістичних теренах такої соціальної категорії як “підприємець”, яка пройшла довгий шлях від абсолютного невизнання і заперечення до інституціалізації як однієї з центральних категорій соціального світу.

Тривалий, іноді конфліктний процес інституціалізації нових соціальних категорій і уявлень про властивості соціального світу загалом, свідчить про неперебутні розбіжності в уявленнях соціальних агентів, які посідають відмінні соціальні позиції. При цьому саме становлення цих уявлень зазвичай відбувається, так би мовити, “нижче порога усвідомлення”, уникаючи рефлексивного моніторингу їх носіїв. Як відзначив свого часу П. Бурдьо, “сприйняття соціального світу є продуктом подвійного соціального структурування. З “об'єктивного” боку, вона структуровано соціально, оскільки властивості, пов'язані з агентами та інституціями постають перед сприйняттям

²⁴ Коркюф Ф. Новые социологии/ Пер. с фр. - М.: Институт экспериментальной социологии; Спб.: Алетея, 2002. - С.122

не якимось незалежним чином, але, навпаки, з дуже різною ймовірністю (і також, як у тварини, що має пір'я, більше шансів мати крила, ніж у тварини, що має хутро, так і у власників великого культурного капіталу більше шансів стати відвідувачем музею, ніж у тих, хто цього капіталу позбавлений). А із “суб'єктивного” боку, сприйняття соціального світу структуроване внаслідок того, що схеми сприйняття і оцінювання адаптовані до розглядуваного моменту, і все те, що представлено, зокрема, в мові, є продуктом попередньої символічної боротьби і виражає у більше чи менше модифікованому вигляді стан розстановки символічних сил”²⁵. Часто-густо боротьба за визнання набуває вигляду боротьби за символічне панування, результатом якого має стати нав'язування та інституційне закріплення свого специфічного бачення соціальних процесів. Проте самий процес нав'язування виявляється неможливим без застосування практик “пояснення” і “виправдання”. Зазвичай дана проблематика розглядається в контексті практик легітимації, що пов'язана з веберівською традицією соціально-політичного аналізу²⁶. Сучасні дослідження соціальної категоризації збагатили цю проблематику дослідженнями уявлень як певних когнітивних операцій, що, в свою чергу, уможлиблює деталізацію і конкретизацію легітимаційних практик.

В дослідженнях соціальної і статистичної класифікації, проведені Болтанські та Дерозьєром, уявлення про соціальний світ були проаналізовані за трьома напрямками відповідно до різного розуміння операції уявлювання.

По-перше, уявлювання можна розглядати як пізнавальну операцію, що допомагає звірити різні випадки, зокрема, зіставити індивідів. Існують різні способи зіставлення, які застосовують при соціальній категоризації. Експерименти продемонстрували, що в соціальних класифікаціях зіставлення здійснюється на ґрунті приналежності до типа, а не на підставі критеріальної еквівалентності, тобто соціальні категорії є стилізованими як тими, хто до них належить, так і тим, хто їх уявляє.

По-друге, уявлювання можна розглянути також і як політичну дію з

²⁵ Бурдьє П. Социология политики/ Пер. с фр. - М.: Socio-Logos, 1993. - С.63-64

²⁶ Див.: Вебер М. Избранные произведения/ Пер. с нем. - М.: Прогресс, 1990. - 808 с.

встановлення порядку. Експериментальні дослідження виявили перехід від простого зіставлення до впорядкування, завдяки якому класифікація вписується в ціннісний порядок. Категорії соціальної ідентичності досягаються шляхом судження атрибуції, що викликає необхідність у конструюванні легітимних порядків значущості. В цьому разі в поле зору дослідження потрапляють способи і механізми конструювання політичного представництва (механізми відбору кандидатів, виборча конкуренція тощо) та процедур оцінювання при публічних дебатах (порядки значущості та риторика виправдання).

По-третє, уявлювання може бути розглянутим і як практична операція, оснащена знаряддями. В цьому разі увага дослідників зосереджується на тому як в процесі узгодження між учасниками взаємодії відбувається співвіднесення з всією сукупністю встановлених форм в термінах сфери їх значущості та стійкості у часі. Принципово новим є те, що до процесу співвіднесення залучаються як предмети, так і люди, оскільки кваліфікація залежить від здатностей, приписуваних речам, та від способів їхньої інтеграції в колективні зв'язки²⁷. Втім, в межах нашого дослідження більшу увагу викликають передусім форми публічного виправдання, що відповідають другому напрямку, а саме: впорядкуванню зіставлення згідно з певними ціннісними порядками.

Дослідження критичних ситуацій незгоди Л.Болтанські і Л.Тевено²⁸ виявили різні порядки кваліфікації і значущості, яким відповідали різні способи перевірки реальності: надхнення і творчість, довіра, репутація у громадській думці, вираження спільної волі, конкуренція на ринку, технічна ефективність тощо. Здійснення цими дослідниками реабілітація риторики, яку тривалий час соціальна критика розглядала лише як інструмент ідеологічної індоктринації, допомогла виокремити різні режими виправдання, що застосовують різні соціальні агенти, відстоюючи свої інтереси під час публічних дебатів. Відмінності у цих режимах загалом відповідають відмінностям у професійних спеціалізаціях, властивих учасникам дебатів. Проте, слід відзначити, що

²⁷ Тевено Л. Прагматика познання. Введение: исследование связи между познанием, коллективностью и практикой/ Пер. с фр.// Социологический журнал. - 2006. - № 1-2.
(<http://www.socjournal.ru/article/614?print=yes>)

²⁸ Див.: Boltanski L., Thevenot L. De la justification. Les économies de la grandeur. - Paris: Gallimard, 1991.

порядок аргументів, які наводять при поясненні власної позиції диспутанти, не обов'язково жорстко прив'язаний до їхньої професійної позиції. Публічні дебати передбачають, що різні порядки значущості загалом відомі всім або, принаймні, більшості учасників обговорення, позаяк вони відбуваються не у замкнених професійних середовищах. Тому обрання того чи іншого режиму виправдання залежить здебільшого від інших параметрів, ніж просто професійна належність. Передусім воно залежить від предмету обговорення, його учасників і самої проблемної ситуації. Звичайно, важко заперечувати, що професійна належність не впливає на порядок і стиль аргументації. В цьому разі можна казати про схильність певного суб'єкта обговорення до застосування форм виправдання, властивих його професійному полю. Втім, в публічних дебатах, де ставкою є спільне благо, така схильність часто-густо є недоліком, оскільки вона може не лише ускладнити сприйняття і розуміння аргументів тими учасниками, хто належить до інших професійних сфер, а й нав'язати обговоренню порядок значущості, який не є адекватним при оцінюванні переваг і недоліків, причин і наслідків, визначенні ступеню відповідальності сторін у справах, стосовних спільних благ й інтересів.

Звісно, режимів аргументації не може бути надзвичайно багато. Самий характер публічного обговорення накладає обмеження на кількість способів обґрунтування своєї позиції. На відміну від експертного середовища публічна сфера передбачає орієнтацію на той мінімум соціокультурної компетенції, який існує хай і не у всіх, але у більшості глядачів, принаймні у цільовій аудиторії. Тому порядки значущості хоча і відсилають до різних форм життєдіяльності, тим не менш вони є знайомими і зрозумілими для учасників обговорення. Проте, як зазначили дослідники, з часом їхня кількість може збільшуватися, тому наведений перелік не є остаточним. До того ж слід відзначити, що обізнаність у різних порядках цінностей, здатність їх виявляти і застосовувати широко варіюють в різних соціокультурних укладах, перебуваючи у принциповій залежності від множини інших чинників — політична культура, особливості місцевої освіти, значення, що надають до публічному

відстоюванню власної позиції тощо. Розвинені, з точки зору публічного дискурсу, порядки аргументації відповідають зрілій політичній культурі та порівняно високому інтелектуальному рівню учасників дискусії та глядацької аудиторії, здатності критично сприймати висловлені аргументи і виокремлювати різні ціннісно-сміслові порядки.

З метою виявлення порядків значущості Л.Тевено і Л.Болтанські використовували два різновиду джерел. По-перше, вони спиралися на емпіричні дані, зібрані при роботі над різного гатунку конфліктами і дискусіями, що надало необхідний корпус аргументів і сукупність ситуацій з повсякденного життя. По-друге, автори скористалися тими теоретичними побудовами, які були результатом систематичної розробки в політичній філософії. Ці класичні філософські праці, маючи високий рівень логічної зв'язності, були застосовані для моделювання загальної компетенції відповідно до певних порядків значущості. Загалом в зазначеній монографії було виокремлено шість порядків значущості або шість “міст” чи “світів”²⁹.

1. *Натхненний* світ. В цьому світі велич має святий або художник, які перебувають у стані натхнення. Принципи благодаті та натхнення покладені в побудову певної ієрархії благ, відмінних від благ земних. З огляду на цей порядок визнанню іншими не надається визначального значення. Модельний твір - “Про місто Боже” Блаженного Августина.
2. *Сімейний* світ. Порядок значущості в цьому світі залежить від позиції в ієрархії особистої залежності, побудованої за моделлю сім'ї. Зв'язок між людьми — це узагальнення міжгенераційного зв'язку, що поєднує вірність, взаємні повагу і підтримку, традицію, батьківську любов тощо. Велич уособлена у Прародителі, якому віддячують за підтримку і заступництво повагою і вірністю. Модельний твір - “Політика, витягнута із Святого Письма” Жака

²⁹ Якщо у французькому виданні монографії Болтанські й Тевено йдеться про “місто” (cite), то в англійському перекладі застосовано термін “світ” (worlds). Надалі ми також скористаємося вираженням “світ” замість “місто”. Boltanski L., Thevenot L. On justification. The Economies of Worth/ Engl. transl. - Princeton: Princeton University Press, 2006. - 159-213 p.

Боссюе.

3. Світ *слави* або *репутації*. Значущість людини, її репутація залежить виключно від думки інших людей, від їхньої поваги і довіри. Домінантними у цьому світі є соціальні в'язки і громадська думка. Модельний твір - "Левіафан" Гоббса.
4. *Громадянський* світ. Порядок значущості тут підпорядкований принципу вираження колективної волі, рівності та громадянської значущості. Тому центральною фігурою є представник колективу. Модельний твір - "Про суспільний договір" Жан-Жака Руссо.
5. *Ринковий* світ. Домінантною фігурою в цьому світі є той, хто досяг успіху у підприємницькій діяльності, забезпечуючи ринок конкурентноспроможними товарами. Соціальний зв'язок тут ґрунтований на зацікавленості в обміні при відсутності відчуття заздрості. Модельний твір - "Теорія моральних почуттів" Адама Сміта.
6. *Промисловий* або *індустріальний* світ. Домінантними принципами тут виступають ефективність виробництва і компетентність. Центральною фігурою є той, хто здатний організувати виробництва у відповідності до зазначених принципів. Модельний твір - "Про промислову систему" Сен-Сімона.

Отже, наведені "світи" ґрунтовані на різних ціннісно-нормативних порядках обґрунтування, до яких апелюють при публічних дебатах і обговоренні заходів і рішень, стосовних загальнозначущих проблем. Разом з тим, як вже зазначалося, можна припустити, що між різними соціокультурними локальними порядками існують істотні відмінності в порядках організації публічного обговорення, що дістають вираження не тільки у поширеності аргументації, властивій тому чи тому світові, а й у самому облаштуванні та кількості цих світів, чому застосування даного підходу може потребувати певної модифікації. До того ж під час публічних дебатів часто-густо учасники застосовують змішану аргументацію. Тому в чистому вигляді виокремити і

розрізнити світи аргументації виявляється дуже важко. Втім, запропоновані Тевено і Болтанські перелік світів і спосіб їх виокремлення є надзвичайно перспективними з огляду на те дискурсивне розмаїття, що спостерігається сьогодні в публічній сфері.

Отже, наведений перелік порядків не є вичерпним, що, зрештою, продемонстрували і самі автори концепції, відзначивши появу і становлення нового порядку значущості, продукованого поточними трансформаціями капіталізму. Для даного дослідження становлення нового режиму аргументації представляє винятковий інтерес, оскільки, як це буде доводиметься нижче, відмінності між новим порядком аргументації та тими порядками, що побутують на українських теренах, є надзвичайно показовими і значущими, позаяк вони сьогодні визначають загальну специфіку загальнонаціональної політики, що окреслює ту траєкторію соціально-політичних перетворень, які можуть призвести до посилення тих негативних тенденцій, що спостерігаються в останні роки.

2

Необхідність у концептуалізації нового, *проектного* світу була викликана поточними змінами у соціальному житті, які позначилися як на організації соціального життя, так і на особливостях аргументації, що застосовують під час виправдання тих чи інших політичних рішень і управлінських заходів. Перше, що впадає у вічі — це вже згадувана плюралізація соціального порядку і примноження складності, строкатості соціального життя. Це дістало вираження і у зміні тих базових метафор і концептів, за допомоги яких намагаються схопити і пояснити спостережувані процеси. Зокрема, неабиякого поширення набули концепти, пов'язані з терміном “мережа”, який сьогодні застосовують як в управлінській, економічній і політичній сферах, так і в наукових (економічних, соціологічних, інформаційних тощо) дослідженнях. Образ поліцентричного, мінливого світу, де швидкість змін вимагає від людини

розумової та емоційної гнучкості, мобільності та здатності швидко переходити до інших форм діяльності, дедалі більше витісняє образ стабільного, централізованого, структурованого, з чітко визначеними правилами і способами дії світу, в якому можна було розраховувати на визначене майбутнє. Соціальний світ вже важко уявити як замкнену систему з єдиним центром прийняття рішень та однозначно заданими відносинами. Новий образ соціального світу на відміну від образу класичного індустріального суспільства вже не відповідає колишній моделі найманої праці, згідно з якою існує чітка ієрархія, а життєвий шлях являє собою поступове просування угору кар'єрними сходами. В новому світі соціальні зв'язки виникають з мережі зустрічей і знайомств, із тимчасових, нерегулярних стосунків іноді на великій відстані. При цьому новим комунікативним зв'язкам властива не лише транслокальність, спричинена розвитком глобальних комунікацій, а й, так би мовити, *транскультурність* і *транссоціальність*, викликані необхідністю налагоджувати відносини з представниками різних культур і соціальних груп.

Окреслений характер соціальних відносин, на думку Л. Болтанські та Е.К'япелло, найкращим чином відповідає світу проектів: "Проект" поєднує на якийсь час дуже різних людей, він являє собою щось на кшталт *винятково активної ділянки мережі*, яка досягає максимальної потужності на відносно короткий відрізок часу, але забезпечує можливість встановити більш довготривалі зв'язки. Останні переходять згодом в латентний стан, але залишаються в розпорядженні учасників проекту".³⁰

Таким чином, плюралізація соціального порядку і поглиблення індивідуалізації супроводжуються трансформацією трудових відносин і де-традиціоналізацією соціальних форм. Окреслюючи можливий сценарій розвитку цих процесів, У.Бек відзначив кілька проблем, що постануть в цей період³¹.

По-перше, суспільні інституції, що не встигатимуть за темпами змін,

³⁰ Болтански Л., Кьяпелло Э. Новый дух капитализма/ Пер. с фр. - М.: Новое литературное обозрение, 2011. - С.200

³¹ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну/ Пер. с нем. - М.: Прогресс - Традиция, 2000. - С.144-146

перетворюються на охоронців соціального світу, який зникатиме. В цьому разі той спосіб існування, що був властивий добі класичного модерну, втрачатиме свій реальний зміст. Він дедалі більше не відповідатиме характеру соціальних відносин і способу існування індивідів, проте інституційний каркас суспільства відповідатиме попередній моделі. Таке запізнювання інституційних змін, вочевидь, створюватиме нові конфліктні ситуації, провокуючи боротьбу за перегляд застарілих соціальних категорій і класифікацій.

По-друге, тією мірою, якою класові відмінності втрачатимуть свою визначеність, втрачатиме свою привабливість і традиційна модель соціальної мобільності — рух індивідів від однієї великої соціальної групи до іншої. Дана модель була визначальною для організації соціального життя класичного модерну. Її зникнення призведе до появи нової форми нерівності, пов'язаною вже з індивідуальними соціальними ризиками. Разом з орієнтацією соціальних практик на індивідуальний успіх, також індивідуалізуватимуться поразки, єдиним поясненням яких ставатимуть особистісні недоліки.

По-третє, необхідність у розв'язанні соціальних проблем як і раніше викликатиме потребу в створенні соціальних коаліцій. Проте на відміну від попередніх часів ці коаліції створюватимуться ситуативно, за тематичним принципом. До того ж вони поєднуюватимуть представників різних соціальних позицій і поглядів. Коаліції будуть тимчасові та швидко зникатимуть після розв'язання проблеми. Водночас вони будуть сприйнятливими для реагування на поширювані ЗМІ теми і *модні* проблеми. Брак міцних зв'язків в цих коаліціях, швидкість мобілізації та реакції сприятимуть браку рефлексивності при визначенні порядку денного і плану дій.

Нарешті, стійкі конфліктні лінії частіше виникатимуть на ґрунті аскрептивних ознак (раса, колір шкіри, стать, етнічність, вік). З одного боку, спостерігатимуться поширення емансипативних практик, спрямованих на боротьбу з дискримінацією, пов'язаною з цими ознаками, з іншого, за нових організаційних і технологічних умов конфлікти набуватимуть неконтрольованих і непередбачуваних форм. Зокрема поточні глобалізаційні трансформації

проблематизуватимуть облаштування сімейного життя і підтримки міжособистісних відносин. Як відзначає М.Ріттер, “глобалізація і флексібілізація можуть поглибити нерівність між чоловіками і жінками. Так, цілком можливо, що жінки з відповідними соціальними і персональними ресурсами (такими як освіта, орієнтація на незалежність тощо) використовуватимуть шанси “глобальних гравців” (Global Players) і створюватимуть легко пристосовувані приватні акціонерні товариства, які функціонують у високооплачуваних сферах. Проте це, вочевидь, стосується лише маленької групи жінок. В певному відношенні транснаціональними корпораціям необхідно у своїй політиці флексібілізації і глобалізації робити ставку на збереження нерівної участі чоловіків і жінок в нових формах трудової діяльності для того, щоб загалом продовжувати функціонувати. Адже питання в тому, що відбувається з життєвими сферами, які не можуть стати абсолютно гнучкими, а потребують певної стабільності — зокрема, турбота про дітей і старих та власна регенерація — як і раніше вимагає приватного регулювання”³².

Зіставлення проектного світу з іншими світами дозволяє встановити подібності між ними та виокремити принципові відмінності, окресливши в такий спосіб визначальні властивості нової форми соціальних відносин.

На відміну від натхненного світу, де креативні властивості людини майже не пов'язані з іншими людьми, навіть, навпаки, вимагають зосередженості людини на своєму внутрішньому світі або на трансцедентному, творчість у проектному світі залежить передусім від кількості та якості комунікацій з іншими людьми. Настанови обох світів підкреслюють неповторність і креативність людини, але це позірна схожість. Проектний світ та інноваційна творчість в ньому, хоча і потребують натхнення, але ґрунтовані на комунікативному колективному перерозподілі, а не на самотійному творенні з нічого.

Не менш значущими є відмінності меж проектним світом і світом

³² *Ritter M.* Гендер и социальная структура: значение приватной сферы в исследованиях социального неравенства// Социальное неравенство. Изменения в социальной структуре: европейская перспектива/ Пер. с нем. - СПб.: Алетейя, 2008. - С. 132

ринковим. Ринкова угода відрізняється від співробітництва в мережі своїм “точковим” характером, вона не вимагає встановлення таких довготривалих відносин, як відносини в мережі. До того ж ринок вимагає прозорості та всеоглядовості, натомість події в мережі локалізовані, тому доступ до інформації має тільки той, хто перебуває у ній. Ринок функціонує анонімно, зводячи до мінімуму особисті відносини, тоді як мережеві стосунки передбачають встановлення відносин взаємозалежності і довіри, уможливлюючи обмін оперативною інформацією, достовірність якої залежить від характеру міжособистісних стосунків. Наступна відмінність стосується конкуренції, що виступає головною чеснотою ринкового світу, але істотно обмежена у проектному світі, оскільки діяльність в останньому суміщає у собі співробітництво і змагання.

Внаслідок своєї непрозорості проектний світ відрізняється від світу репутаційного, хоча роль репутації в мережі, безперечно, визначальна. Проте репутаційний світ має принципову відмінність — він пов'язаний передусім з масовими комунікаціями. В ньому важливу роль відіграє фігура знаменитості. Репутація ж у проектному світі часто-густо набувається у близьких стосунках, ситуаціях віч-на-віч.

Попри певну схожість у характері відносин (порівняно висока особиста наближеність) проектний світ відрізняється і від світу сімейного. Останній передбачає такі форми винагороди та покарання, які не властиві мережевим відносинам. В сімейному світі відносини побудовані, виходячи з властивостей його членів та позицій, яку вони посідають в статеві-віковій сімейній ієрархії. До того ж сімейні зв'язки та ролі є міцнішими за проектні, вони перебувають під значним соціальним контролем і не є предметом вибору. Відносини проектного світу гнучкіші і ця їхня гнучкість є можливо головною їх чеснотою. Можна навіть припустити, що становлення проектного світу не випадково збігається у часі з детрадиціоналізацією сімейних відносин, які потерпають від швидких соціальних трансформацій.

Найчастіше проектний світ протиставляють світу індустріальному.

Сьогодні це мабуть найпоширеніше протиставлення, з огляду на кількість літератури з менеджменту та коучингу, що спеціалізується на мережевих підходах. Індустріальний світ розглядає індивіда лише в контексті тих функцій, які він виконує, посідаючи певну посаду. Головною тут виступає ефективність праці, чітко окресленої всілякими регламентаціями і процедурами. Ідеологія ж проектного світу вимагає від людей більшої винахідливості та креативності, позаяк характер затребуваних у майбутньому якостей не визначений заздалегідь. Перехід від одного проекту до іншого вимагає гнучкості та здатності до швидкої адаптації в нових умовах. Особисті якості (комунікабельність, відкритість до нового, здатність опановувати нові знання) при цьому вартують більше ніж ефективність та набуті знання. Проектний світ змушує як адаптовуватися, так і брати активну участь у реорганізації трудового простору, виробляти нові правила і процедури, що відповідають мінливим потребам і вимогам, властивим сучасному світу³³.

Разом з тим, проектному світу властива ще одна особливість — на противагу всім іншим світам, виокремленим Болтанськи і Тевено в праці “Про виправдання”, світ, побудований на принципі мережі, ще не став предметом систематичних аналітичних побудов в межах політичної філософії. Причинами цього можна вважати як, з одного боку, порівняно нещодавню появу проектного світу, так і загальну спрямованість концептуалізації з точки зору теорії мереж. Апелюючи до сучасних течій філософської думки, які намагалися уникнути побудови метафізичних конструкцій, мережевий світ не залишив місця для будь-яких уявлень про спільне благо. Тому проектному світові бракує підстав для легітимних суджень, стосовних справедливості. Відсутність трансцендентного виміру — підґрунтя моральної інстанції — унеможлиблює винесення оцінок про відповідність подій та процесів, що мають місце в проектному світі, належному стану речей. Дійсно, якщо світ мереж являє собою принципово мінливе середовище, щодо якого неможливо зайняти позицію зовнішнього спостерігача, адже будь-яка позиція є позицією в мережі, тоді

³³ Болтански Л., Кьяпелло Э. Новый дух капитализма/ Пер. с фр. - М.: Новое литературное обозрение, 2011. - С.238-249

виникає питання не тільки щодо здатності адекватно оцінити ситуацію, а й помилитися. Інакше кажучи, якщо, як відзначив Р.Хойслінг, “параметри, розташовані на мережевому рівні та відповідальні за власну динаміку мережі, занадто складні, щоб окремі мережеві дієвці могли осягати їх як ціле, не кажучи вже про розрахунки, <...> а інтенційні кроки дієвців навіть за умов ясної постановки мети можуть мати наслідки, які принципово не входять у наміри”³⁴, тоді ні невдачу, ні успіх неможливо розглядати як результат чийхось дій.

Втім, становлення проектного світу спричинило переоцінку моральних уявлень індустріального світу, спонукавши до переосмислення і реорганізації форм зайнятості та ставлення до власності. Можна навіть стверджувати, що саме в такий спосіб дістав вираження перехід до постматеріальних цінностей, концептуалізований в дослідженнях Р.Інглхарта та К.Вельцеля³⁵, адже заощадливе ставлення в мережевому світі поширюється не на власність і матеріальні предмети володіння, а на життєвий час. Передусім це стосується управлінців — соціо професійної групи, серед представників якої раціональне використання часу вважається чи не найголовнішою чеснотою. Час, таким чином перетворився на капітал, який необхідно не просто витратити як ресурс, а, навпаки, його необхідно реінвестувати, експлуатувати, ретельно плануючи кожний крок.

Не менш показовими є зміни у ставленні до власності. З одного боку, кількісне зростання професійної когорти управлінців, які не володіють власністю, проте розпоряджаються нею, відзначило поділ влади і власності, виокремлення влади в чистому вигляді. З іншого боку, дедалі більше набувають поширення різні форми оренди і запозичення у тимчасове використання. На думку Л. Болтанські та Е.К'япелло, “людина, що пристосувалася до реляційного світу, надасть перевагу оренді житла, а не купівлі квартири, оскільки вона змушена часто переїжджати, те ж стосується машин, які вона використовує. Саме цим легка людина проектного світу відрізняється від традиційної фігури

³⁴ Хойслінг Р. Социальные процессы как сетевые игры/ Пер. с нем. - М.: Логос-Альтера, 2003. - С. 73

³⁵ Див.: Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития/ Пер. с англ. - М.: Новое издательство, 2011. - 464 с.

буржуа, якого завжди асоціюють з великою вагою (на карикатурах він завжди товстун). Оренда — та форма, яка краще за все пасує проекту, вона входить в свого роду монтаж для виконання тимчасової операції. Насправді, беручи до уваги відносно непередбачуваний характер вигідних проектів, складно вгадати перелік активів, який може бути необхідним для даної операції”³⁶. Єдиною формою власності, що беззаперечно визнається у проектному світі є власність людини на саму себе, що також свідчить про принциповий зсув в уявленнях, адже власність на самого себе відділена від відповідальності щодо іншого. Це, так би мовити, *самовідповідальність* людини, яка передбачає і навіть змушує до активного творення себе, власної долі, дістаючи вираження в розвитку індустрії персонального розвитку, *coaching*'у тощо.

Разом з конституюванням проектного світу дістали вираження зміни у ставленні до праці, що не випадково, враховуючи вже зазначену вище відмінність від натхненного світу. Проте у цьому разі зміни стосуються поділу на робочий та вільний час. В проектному світі, на противагу індустріальному, загалом цей поділ має тенденцію до зникнення. Звичайно, наслідки цього процесу важко передбачити, до того ж вони залежать від багатьох чинників, але у будь-якому разі це позначиться на умовах праці та формі винагороди. Тимчасовий робітник, хоча і має порівняно більше вільного часу, проте він витрачає багато часу на налагодження нових, також тимчасових трудових відносин, не кажучи вже про зростання ризиків не знайти роботи відповідної кваліфікації та оплати і зменшення гарантій зайнятості у проектному світі.

Ще одним очевидним наслідком формування проектного світу є зміна у якості соціальних зв'язків. Висока просторова мобільність і відсутність постійного робочого місця із стабільним оточенням, безперечно, впливає на тип стосунків, що підтримує індивід з іншими співробітниками. З одного боку, постійний примус до налагодження нових стосунків утруднює комунікативні якості, але ці стосунки не повинні бути занадто міцними, щоб не спровокувати негативних ефектів під час неминучого розриву. Такого ґатунку соціальні

³⁶ Болтански Л., Кьяпелло Э. Указ.соч. - С.279

зв'язки вимагають постійного балансування і дотримання дистанції. Водночас вони повинні поширюватися на порівняно більшу кількість людей, оскільки це полегшуватиме пошук нових контактів і перехід від одного проекту до іншого.

Зазвичай подібна некоріненість працівників проектного світу вважалася в соціальних науках формою соціальної патології. Не випадково, становлення соціальних наук збіглося у часі з процесами урбанізації, детрадиціоналізації та індустріалізації, тобто переходу від соціальних зв'язків спільнотного ґатунку в замкнених невеличких поселеннях до нової форми соціальних відносин, пов'язаних з життям у великому місті. Розпад міцних зв'язків і проблеми, викликані ним, стали вихідним пунктом і лейтмотивом соціальних наук. Тому критика на адресу некоріненості дещо нагадує ті зауваження, що висувалися щодо процесів індивідуалізації, яку розглядали як продовження розпаду соціальної тканини. Дійсно, важко заперечити, що як індивідуалізація, так і формування проектного світу часто-густо супроводжуються послабленням, навіть розривом соціальних зв'язків. Проте соціальні дисципліни у своїй зосередженості на соціальних стосунках іноді занадто критично і дещо однобічно інтерпретують, змішуючи різні за природою та спрямованістю процеси. Наголошуючи на атомізації як наслідку, вони менше уваги приділяють тому, як і завдяки чому індивіди компенсують такий брак соціальності. Разом з тим причини і реакція на атомізацію можуть дуже відрізнятися у представників різних соціальних позицій, окреслюючи принципово різні подальші життєві траєкторії.

Індивідуалізація може бути наслідком *дезафіляції*, тобто розрив відносин із соціальною групою та втрата почуття приналежності. Дана проблематика сьогодні досліджується в контексті появи і загострення “нового соціального питання”, викликаних передусім дестабілізацією ринків праці та зростанням категорії “зайвих людей”. Втрата статусу, пов'язаного з роботою, корелює з послабленням відносин підтримки з боку близьких, внаслідок чого, в граничних випадках, єдиними формами соціальності, яку може підтримувати людина, залишаються відносини із соціальними службами. Проте і тут індивідуалізація

не обов'язково означає повне випадіння із соціальних відносин. Так Р.Кастель припускає, що виникають “нові рухливі форми соціабельності, що не вписуються в колективні цілі, або “бродяжництво” на місці, прикладом якого є групи бездіяльної молоді. Їм не вистачає не стільки спілкування (часто вони мають більш широку систему зв'язків, ніж деякі представники середнього класу), скільки проектів, в рамках яких ці взаємодії мали б сенс”³⁷.

З іншого боку, індивідуалізація може свідчити про, за висловом К. Кнор-Цетиної, постсоціальні перетворення, пов'язані з розпадом складних організацій на системи невеличких незалежних центрів та заміною соціальних структур електронно-інформаційними структурами. Мікроструктури комунікації і взаємодії (комп'ютерні мережі, мобільний зв'язок тощо) витісняють соціальні ресурси великих корпорацій: “сплощування структур, відступ їх організаційних принципів, витончення соціальних відносин відбувається одночасно з розвитком “інших” культурних елементів і практик соціального життя, і якоюсь мірою можуть навіть бути їх наслідком”³⁸. Разом з тим новий тип відносин не є асоціальним. Навпаки, ці відносини являють собою розширення соціального завдяки включенню до нього об'єктних світів та нових технічних засобів, що опосередковують соціальні відносини.

В цьому зв'язку цілком слушними виявляються міркування Е.Гідденса про те, що сучасним високорозвиненим суспільствам властиво інтегрувати у процес соціального відтворення знання про самих себе³⁹. Рефлексивний характер такого відтворення здійснює принциповий вплив на соціальні практики, що дістає вираження в утворенні специфічних соціокультурних середовищ, відповідних за здійснення систематичного аналізу і розробки необхідних заходів для оптимізації соціальних процесів і розв'язання наявних проблем. Таким чином рефлексивний моніторинг, що зазвичай розглядали як властивість індивідуальної поведінки, тепер поширюється на всі соціальні

³⁷ Кастель Р. Метамарфозы социального вопроса. Хроника наемного труда/ Пер. с фр. - СПб.: Алетея, 2009. - С.484

³⁸ Кнорр-Цетина К. Социальность и объекты. Социальные отношения в постсоциальных обществах знания/ Пер с англ.// Социология вещей. - М.: Территория будущего, 2006. - С.275

³⁹ Giddens A. The Consequences of Modernity. - Cambridge: Polity Press, 1990. - P.54

процеси, суб'єктивізуючись у вигляді експертних осередків.

Дослідження соціотехнічних систем, здійснювані К.Кнорр-Цетіною, М.Каллоном, Б.Латуром та іншими дослідниками⁴⁰, дозволяють конкретизувати яким чином відбувається інтеграція знання в соціальне відтворення та якого типу відносини підтримує експертне середовище із соціальними процесами. Разом з тим прояснення даних питань уможлиблює виявлення загальних особливостей взаємодії людини в розвиненому соціотехнічному середовищі інформаційних мереж. При цьому, як демонструють проведені дослідження, традиційні уявлення про відношення знання і соціальних процесів потребують уточнення, якщо не принципового перегляду.

3

Традиційний погляд на взаємодію знання і суспільства виходить з того, що існує певна послідовність інтеграції нових знань в соціальні процеси: спочатку порівняно замкнені середовища фахівців та експертів здійснюють аналіз і розробляють відповідні програми чи алгоритми дії, які на другому кроці завдяки наявним механізмам імплементації інтегруються в соціальне життя. Знання виявляється спочатку чимось, так би мовити, зовнішнім соціальним відносинам і процесам. Проте цей погляд, вочевидь, є хибним як з епістемологічної, так і з практичної точки зору. Він передбачає уявлення про виробників нових знань про суспільні процеси, як про суб'єктів, розташованих ззовні, поза межами соціальних відносин, нібито, за відомим висловом К.Мангайма, “вільно плаваючі інтелектуали” (*freischwebende Intelligenz*)⁴¹. На відміну від часів Мангайма сьогодні таке тлумачення інтелектуальної праці не просто сприймається з великим скепсисом, воно суперечить актуальним

⁴⁰ Callon M., Lascoumes P. and Barthe Y. *Acting in an Uncertain World: An Essay on Technical Democracy*. - MIT Press, 2009; Callon M. *Society in the Making: The Study of Technology as a Tool for Sociological Analysis*// *The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology*. - London: MIT Press, 1987. - P. 83-103; Latour B. *Reassembling the social: an introduction to Actor-network theory*. - Oxford, New York: Oxford University Press, 2005; Latour B. *Science In Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society* - Harvard University Press, Cambridge Mass., USA, 1987; Knorr-Cetina K. *Epistemic Cultures: How the Sciences Make Knowledge*. - New York, 1999.

⁴¹ Манхейм К. *Диагноз нашего времени/ Пер. с нем. и англ.* - М.: Юрист, 1994. - С.16

епістемологічним вимогам, згідно з якими ідеологічно незаангажований соціальний аналіз передбачає подвійну рефлексію як щодо об'єкта, так і щодо його суб'єкта, з'ясування соціальної позиції останнього з метою врахування наявних диспозицій та інших позиційних “викривлень”, що позначаються на дослідженні. Необхідність “прив'язування” дослідника до певної соціальної позиції відповідає радше реляціоністській епістемології соціальних наук, в межах постметафізичних настанов якої твердження про незалежність дослідника від соціального середовища розглядається, радше, як прояв специфічної ідеології.

З іншого боку, як вже зазначалося, на відміну від натхненного світу, ґрунтованому на уявленні про постать натхненного митця, творця *ex nihilo*, в проектному світі “творчість” і примноження інформації відбуваються здебільшого шляхом вільного інформаційного перерозподілу, внаслідок чого неминучими виявляються час від часу спалахуючі дискусії навколо авторських прав та критеріїв їхнього визначення. Звичайно, мережевий світ не є однорідним, в ньому присутні певні креативні осередки, що являють собою вузли інтенсивного опрацювання та, за висловом О.Долгіна⁴², колоборативної фільтрації інформації. Проте у жодному разі його не слід розглядати як зовнішній соціальним відносинам світ. Навпаки, він є простором в якому знання й інформація являють собою конститутивні чинники соціальних відносин.

Як відзначає К. Кнорр-Цетіна, “якщо аргументація про посилення ролі знання та експертизи в сучасному світі є вірною, тоді соціологічний словник має бути збагаченим характеристиками об'єктів, що розуміють як структури, які неперервно розкриваються, в яких сполучаються наявність та відсутність. Не лише експерти займаються такими об'єктами, ми зіштовхуємося з ними в повсякденному житті, де інструменти і товари постають як об'єкти пізнання”⁴³. Дослідниця залучає до свого аналізу взаємодії суб'єкта з об'єктами положення лаканівського психоаналізу і психоаналізу об'єктних відносин, визначаючи

⁴² Докладніше див: Долгин А. Экономика символического обмена. - М.: ИНФРА-М, 2006.

⁴³ Кнорр-Цетина К. Социальность и объекты. Социальные отношения в постсоциальных обществах знания/ Пер с англ.// Социология вещей. - М.: Территория будущего, 2006. - С.288

параметри об'єкт-центричної соціальності як форми суб'єктивної прив'язаності. Подібна форма соціальності як раз і відповідає тій циклічній рефлексії суб'єкта, що на думку багатьох авторів, характеризує ідентифікаційні процеси в сучасному соціальному житті, адже згідно з твердженням Лакана об'єкт стабілізує ідентичності (і колективності) тією ж мірою, якою ідентичності (і колективності) стабілізують об'єкт. Взаємні підкріплення і модифікації суб'єкта і об'єкта, тобто рекурсивний рух бажання суб'єкта на об'єкт і знову на самого себе перетворює об'єкт пізнання на внутрішній об'єкт, розташований в процесуальному середовищі особистості. Такий характер відносин з об'єктом, коли об'єкти стають джерелом “Я”, К. Кнорр-Цетіна називає *об'єктуалізацією*.

З іншого боку, колективний характер пізнання і оперування об'єктом перетворює його на посередника у соціальній взаємодії та конституюванні соціального світу. Загалом дослідниця доходить висновку, що об'єктні відносини культур знання, які зазвичай ігнорують при аналізі сучасного досвіду індивідуалізації, пов'язані з посиленням впливу експертних середовищ на соціальне життя та з подальшим піднесенням об'єкт-центричної соціальності або вибудовуванням соціальних відносин навколо об'єктів пізнання: “В суспільних науках інтеграцію практично безальтернативно розуміють в сенсі людських стосунків, сформованих шляхом нормативного консенсусу і завдяки спільним цінностям — ця концепція походить ще від Парсонса і Дюркгайма. Така форма інтеграції стає вкрай проблематичною, якщо взяти до уваги підвищення культурної та етнічної самосвідомості серед населення національної держави. Оскільки спільні цінності більше не є плодом спільних традицій і не можуть бути просто нав'язаними якоюсь владою, інтеграція завдяки нормам і цінностям виявляється дедалі менше ефективною. Фактично, сьогодні таку інтеграцію можна уявити лише як соціокультурно вибудований консенсус... Ідея об'єктуалізації передбачає, що ми спостерігаємо перехід форм взаємозалежності: від соціальної і нормативної інтеграції в бік об'єктів як партнерів відносин або елементів навколишнього середовища”⁴⁴.

⁴⁴ Там же — С.301-302

Можливо вищезгадувані складності зі становлення проектного світу, тобто брак трансцендентного і тому неможливість здійснювати виправдання за моделлю інших світів, як раз і свідчать, зокрема, про виникнення і поширення нової форми соціальної інтеграції, яка вже не апелює до спільних традицій, а скоріше потребує залучення до певних об'єкт-центричних світів завдяки новітнім технічним засобам та/або відповідним чином устаткованому довкіллю. Принципова неостаточність знання про ці об'єкти (епістемічні об'єкти науки, міжнародні ринки, політичні і соціальні процеси, високотехнологізовані форми дозвілля тощо), а відтак відкритість і незавершеність цих світів уможливають перебування з ними у неперервному стані постійної (ре)ідентифікації та взаємозалежності, підтримуючи в такий спосіб соціальний зв'язок з іншими людьми.

Разом з тим піднесення об'єкт-центричної соціальності та мережевих відносин є вкрай нерівномірним із соціокультурної точки зору та запускає новий цикл соціального розшарування. Самий процес індивідуалізації, таким чином, дістає вираження в двох протилежних соціокультурних процесах, один з яких пов'язаний з соціальною дезафіліацією, властивий найнижчим соціальним позиціям, а інший — з появою нової об'єкт-центричної форми соціальної реінтеграції. В останньому випадку провідним чинником виступатиме не тільки матеріальний достаток, хоча кореляція між матеріальним достатком і високими соціальними позиціями зберігатиме свою значущість, а й інші чинники, серед яких культурна компетенція і знання, наявність транслокальних мереж комунікативних обмінів, тобто специфічне географічне розташування і соціальне оточення. Інакше кажучи, окрім суто матеріальних чинників, які завжди відігравали визначальну роль в процесі соціальної диференціації, дедалі більшу вагу набуватимуть чинники культурні та когнітивні. Щоправда, на відміну від попередніх часів значний вплив в цьому процесі сьогодні чинитимуть нечуваний розвиток глобальних комунікацій і транслокальних мереж.

Становлення глобальних мереж транслокальних комунікацій не є

простим просторовим розширенням попередньої версії соціального порядку на всю планету. Традиційно певний соціальний порядок був прив'язаним до локальності, він мав більш-менш чітко визначені територіальні межі. В ідеалі, це уможлиблювало замкнену і підпорядковану одному центру політико-адміністративну організацію, класичним прикладом якої в модерні часи стала національна держава. Принципово важливим, з комунікативної точки зору, було те що зв'язність комунікативних потоків всередині локальності була більшою, ніж поза нею, тобто потоки більшою мірою зорієнтовувалися всередину локальності. Держава зазвичай обмежувала комунікативні зв'язки із зовнішніми вузлами, принаймні, підпорядковувала і регламентувала їх. Таким чином, контроль над потоками людей, товарів й інформації являв собою визначальну особливість державної влади. В теоретичній площині, подібне бачення, власне, і відповідало структурно-функціональному підходу, який розглядав суспільство на кшталт замкненої системи — організму, поведінку якого можна було пояснити як виконання ним кількох функцій згідно зі схемою AGIL (адаптація, ціледосягнення, інтеграція, підтримка поведінкових зразків⁴⁵). Відкритість суспільства зовнішнім впливам була виправданою і не вважалася деструктивною лише в контексті виконання перелічених функцій.

Трансформації комунікативного простору, викликана примноженням транслокальних комунікацій кардинальним чином позначилася на здатності національних держав контролювати потоки і, таким чином, підтримувати соціальний порядок. Водночас є цілком закономірним, що критика на адресу структурно-функціонального підходу збіглася у часі з глобальними змінами і трансформацією національної держави. Безперечно, зміни, що відбулися і відбуваються стали предметом жвавих дискусій. Проте в рамках даного дослідження є важливим, радше, те, що нова соціальна ситуація радикальним чином позначилася на розумінні, інтерпретації та концептуалізації соціальних процесів, одним з наслідків чого стали поява теорії мережевого суспільства,

⁴⁵ Адаптація, ціледосягнення, інтеграція і підтримка латентних зразків (схема AGIL) згідно з концепцією Т. Парсонса являють собою функції, виконання яких уможлиблює підтримку стабільного соціального життя. Див.: Парсонс Т. О структуре социального действия. — М.: Академический проект, 2000. - 880 с.

побудованої навколо концепту потоків.

Класичним прикладом теорії мережевого суспільства є теорія М.Кастельса, який намагався описати логіку структурної трансформації соціальних практик, що спостерігається протягом останніх десятиліть. Ця логіка відповідає новій просторовій формі — простору потоків — матеріальній організації соціальних практик в розподіленому часі (time sharing), що працюють крізь потоки. Потоки, в свою чергу, являють собою “цілеспрямовані, повторювальні, програмовані послідовності обмінів і взаємодій між фізично роз’єднаними позиціями, які посідають соціальні актори в економічних, політичних і символічних структурах суспільства. Домінуючі соціальні практики вбудовані в домінуючі соціальні структури. Під домінуючими соціальними структурами я розумію таку будову організацій та інституцій, за якій внутрішня логіка відіграє стратегічну роль у формуванні соціальних практик і свідомості в суспільстві загалом”⁴⁶.

Конкретизувати зміст концепту простір потоків можна шляхом виокремлення кількох його шарів. Перший шар — матеріальне підґрунтя простору потоків: технологічна інфраструктура, що складається з телекомунікацій, комп’ютерної обробки даних, системи мовлення, високошвидкісного транспорту тощо. Другий шар — вузли і комунікативні центри. Простір потоків пов’язує різні локальності в певну ієрархію згідно з розподілом функцій та позицією в мережі. Третій шар — просторова організація домінантних управлінських еліт. Як відзначає Кастельс, “фундаментальна форма панування в нашому суспільстві ґрунтована на здатності панівних еліт до організації, що йде пліч-о-пліч із здатністю дезорганізовувати ті групи суспільства, які, складаючи чисельну більшість, бачать свої інтереси частково (якщо не загалом) представленими тільки в рамках задоволення панівних інтересів. Чітка організація еліт, сегментація і дезорганізація мас — ось, ймовірно, подвійний механізм соціального панування в наших суспільствах. <...> Я пропоную гіпотезу, згідно з якою простір потоків

⁴⁶ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура/ Пер. с англ. - М.: ВШЭ, 2000. - С.386

складається з персональних мікромереж, звідки інтереси передаються через глобальну множину взаємодій в просторі потоків у функціональні макромережі”⁴⁷. Таке бачення побудови простору потоків передбачає просторове відокремлення спільноти еліт, реалізуючи в такий спосіб соціальний поділ в матеріальному просторі. Важливим є те, що глобальна інтеграція різних локальностей в єдину мережу простору потоків спричинила перерозподіл владних відносин і ресурсів, відсторонюючи від влади або підпорядковуючи глобальним впливам ті національні політичні еліти, які потрапили в залежність від зовнішньої кон'юнктури.

Втім, слід відзначити, що виникнення глобальної мережі простору потоків не приводить до формування єдиної планетарної ієрархії владних відносин. Скоріше, можна казати про те, що виокремлення і уособлення третього шару простору потоків призводить не до формування сумнозвісного “світового уряду”, але до посилення конкуренції між різними елітними групами із залученням безпрецедентних за своїми розмірами ресурсів, дістаючи вираження в економічній конкуренції, пожвавлення якої спостерігається в останні десятиліття, періодичних коливаннях гонки озброєнь та спробах вирішити економічні питання військовим способом. За цих умов типовою, але аж ніяк не виправданою з нормативної точки зору, є спроба локальних еліт взяти під контроль внутрішні ресурси процеси, концентруючи в своїх руках головні важелі управління та перетворюючи в такий спосіб локальність (безвідносно місто це чи країна) на “машину зростання”. Олігархічні пострадянські політичні режими є яскравим прикладом цих спроб.

Проте становлення простору потоків і глобалізація соціальних відносин своїм наслідком мають також і виникнення нового соціокультурного поділу, пов'язаного вже з новою формою нерівності — з нерівністю у доступі до транслокальних мереж і потоків. Дослідники відзначають появу нової соціальної поляризації, що свідчить про асиметрію між транслокальною природою влади та неминуче локалізованими у фізичному просторі формами

⁴⁷ Там же — С.388-389

життя переважної більшості населення. Дійсно, якщо простір потоків долає обмеженість локальностей і функціонує за власною логікою, тоді відмінність цієї логіки від логіки протікання життя в локальності, яке разом з тим залежить від зовнішньої кон'юнктури, може призвести до неузгодженостей, що загрожуватимуть дестабілізацією локального порядку. Так, наприклад, транснаціональна корпорація може скористатися особливостями локальних умов та інвестувати у виробництво величезні ресурси, трансформуючи місцеві режими соціокультурного відтворення, але згодом, якщо глобальна кон'юнктура виявиться несприятливою, вилучити їх, переспрямовуючи в більш привабливі регіони. Тому локальні політичні режими з метою привабити глобальні інвестиційні потоки йдуть на істотні поступки, конкуруючи з іншими локальностями за створення найкращих умов для транснаціональних виробництв. Як зазначає З.Бауман, “сучасні капіталісти і торговці землею, завдяки знову отриманій мобільності їхніх ресурсів, тепер вже ліквідних, не зустрічаються з обмеженнями настільки реальними — міцними, твердими, непоступливими — щоб їх дотримання було обов'язковим. Єдині відчутні та обов'язкові рамки пов'язані з адміністративними обмеженнями свободи пересування капіталів та грошових коштів. Проте такі обмеження нечисленні, в них існують багато “дірок”, і навіть цей “рідкий паркан” піддається сильному тиску з метою його розхитати або зовсім знести”⁴⁸.

Новий соціокультурний поділ, викликаний становленням світового суспільства, відображає рестратифікацію соціального порядку, який вже не відповідає логіці локального розвитку. Навпаки, він перебуває під принциповим впливом транслокальних чинників, що перетворюють національні уряди з розробників і реалізаторів програм розвитку лише на виконавців функцій щодо дотримання порядку і безпеки. Відмова держави від підтримки соціальних і культурних програм через неспроможність локальних культурних осередків конкурувати з транснаціональними культурними індустріями призводить до односторонньої орієнтації населення на переважно комерціалізовані ЗМІ.

⁴⁸ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества/ Пер. с англ. - М.: Весь мир, 2004. - С.22

З іншого боку, виникнення нового, так би мовити, “поверху” в соціальній структурі, який до того ж неможливо однозначно вписати в локальний порядок через його залученість до транслокальної мережі, проблематизує також традиційні соціально-політичні форми. Локальний соціокультурний уклад віднині дедалі більше залежатиме від зовнішнього, але на відміну від попередніх часів це вже буде не залежність від іншої локальності, хоча вона часто-густо саме так і інтерпретуватиметься, а від загальної глобальної кон'юнктури, похідної від спільної мережі залучених локальностей. За цих умов спостегігатиметься неминуче посилення комплексності соціальних процесів, що викличе спроби її редукції шляхом спрощення процедур обговорення і прийняття політичних і управлінських рішень, загрожуючи порушенням усталених, а у випадку постсоціалістичних країн новопосталих і поки що крихких, демократичних норм.

Українські інтелектуальні і політичні еліти за часів пострадянських трансформацій

1

Дослідження політичної та управлінської культури є доволі складною та ризикованою справою. При цьому ризики ці пов'язані не стільки з небезпеками політичного гатунку, скільки з, власне кажучи, особливостями самого предмета дослідження. Звичайно, політична культура значною мірою спостережувана в публічному просторі, передусім завдяки діяльності ЗМІ. Проте існують певні складності, викликані неминучими викривленнями через позицію в мас-медійному полі певної медіа-інституцій, існування субполітичного ареалу та показовості чи спектакулярності публічних заходів⁴⁹. Ще складніше досліджувати управлінську культуру, оскільки попри всі наявні нормативи і формалізовані процедури ухвалення рішень, завжди залишається законодавчо незакріплена неформальна складова, що створює додаткові ареали неоглядованості⁵⁰, навіть якщо їх не слід однозначно кваліфікувати як сферу корупційних дій.

Зазначені складності безпосереднім чином стосуються і дослідження українських політичної та управлінської культур. Навіть більше — досліджуваний період української історії, який вже традиційно називають пострадянським та/чи перехідним, найбільшою мірою характеризується як період неузгоджених, викривлених, мінливих, таких, що перебувають у процесі становлення і трансформації структур. З огляду на це дослідник потрапляє у складну, майже парадоксальну ситуацію, з якою стикався кожний, хто аналізував перехідні процеси. Цю ситуацію можна описати як *нормативну*

⁴⁹ Див.: *Дебор Ги* Общество спектакля/ Пер. с фр. - М.: Логос, 2000. - 184 с.

⁵⁰ “За формулою “нової неоглядованості” приховується глибока *системна зміна політичного*, а саме подвійного гатунку: по-перше, у втраті влади, яка відбувається з централізованою політичною системою при здійсненні та дотриманні громадянських прав; по-друге, в соціально-структурних змінах, пов'язаних з переходом від неополітики до субполітики, а при цьому розвитку колишня “формула примирення” - технічний прогрес дорівнює прогресу соціальному — нібито втрачає умови свого застосування”. (*Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну/ Пер. с нем. - М.: Прогресс — Традиция, 2000. - С. 288)

двозначність, коли критичні зауваження на адресу влади визнаються самою владою, яка не заперечує власної корумпованості та некомпетентності, ба, навпаки, публічно закликає боротися з ними.

Додаткове ускладнення пов'язане з розумінням культури та роллю, яку традиційно відводять їй інтелектуали на східноєвропейських теренах, позаяк культура являє собою саме ту сферу, в якій роль цієї соціальної верстви виявляється найвпливовішою та беззаперечною. В цьому зв'язку вартою уваги є та специфічна ідеологія, яку поділяють інтелектуали, зокрема представники гуманітарних професій, адже саме виходячи з неї вони здійснюють самолегітимацію та виправдовують власне існування. Попри всі незбіги та різні тлумачення терміну “культура” можна, вслід за З.Бауманом, виокремити кілька положень, що так чи так є загальновизнаними.

По-перше, люди за своєю природою народжуються несамодостатніми, внаслідок чого виникає потреба у тривалій соціалізації та вихованні.

По-друге, становлення людиною є процесом навчання, тобто опанування необхідних знань, умінь і навичок, та притлумлення тваринних потягів, підпорядкування їх вимогам розуму.

По-третє, навчання являє собою соціальний процес, тобто він відбувається між учнем і вчителем або вихователем. Тому для безперервного відтворення спільного існування людей треба мати не лише спільні знання, цінності й норми, а й систему їхньої передачі наступним поколінням людей. Створення цієї системи у потрібнує фахівців з навчання і виховання — педагогів.

Окреслені положення відображають певний історичний світогляд, що виникає за часів Модерну, тобто наприкінці XVII — першій половині XVIII століть. На відміну від попередніх часів станового суспільства з традиційним релігійними уявленнями про світобудову та місце людини в ній модерні погляди вже не апелюють до трансцендентного порядку, а ґрунтуються на дихотомії “природа/культура” або “природа/виховання”. Таким чином модерна ідеологія культури визнавала природний стан лише вихідним пунктом, матеріалом, який

мав бути обробленим у відповідності до певних зразків. Не випадково, що поява цієї ідеології збіглася у часі з кардинальними соціальними трансформаціями та становленням нової форми політичного утворення — національної держави. Виходячи з такого бачення культури, колишні форми життя стали розумітися як продукти, результати певної практики, а відтак як принципово мінливі, не споконвічні форми. Зрештою, це дозволило “запустити” довготривалий процес уніфікації та стандартизації, який докорінним чином змінив соціокультурний ландшафт Європи⁵¹.

Разом з тим поява культури як різновиду практики та інтелектуалів як фахівців з питань культури не просто виокремили нову соціальну позицію. Вони забезпечили цю нову соціальну групу постійним попитом на специфічні “послуги”, що потіснили, а в деяких випадках повністю витіснили своїх попередників — організаторів релігійних дійств та інтерпретаторів Святого письма. Безперечно ступінь соціальних перетворень та рівень впливу інтелектуалів варіювалися в різних регіонах Європи. В східноєвропейському регіоні конституювання нової соціальної групи також мало свої особливості. Внаслідок чинників різного ґатунку інтелектуальна верства постала як носій своєрідного етосу із специфічним розумінням своїх ролі та покликання. Вже навіть самоідентифікація східноєвропейських інтелектуалів (інтелігенція) відбивала ці особливості.

На відміну від Західної Європи становлення модерної держави у східноєвропейському регіоні, що мав значно більший сільський соціокультурний сегмент та через різні причини недорозвинений адміністративний апарат, відбувалося із збереженням та деякою модифікацією колишніх форм соціального контролю і регулювання. Слід відзначити, що роль економічних чинників при цьому була значно меншою, а примусу — значно більшою, що безпосередньо позначилось на характері соціальних змін, з властивими їм суперечливістю та непослідовністю. Як зауважив свого часу

⁵¹ Бауман Зигмунт Законодатели и толкователи. Культура как идеология интеллектуалов/ Пер. с англ.// <http://magazines.russ.ru/nz/2003/1/baum.html>

Ч.Тілли, ”європейці йшли до національної держави не єдиним шляхом. В залежності від того, що домінувало у певному ареалі континенту — концентрований капітал чи концентрований примус — розроблялися три частково відмінні шляхи перетворень: інтенсивного примусу, інтенсивного капіталу і змішаного шляху — капіталу і примусу. Цими різними шляхами йшли правителі, землевласники, капіталісти, робітники і селяни. <...> В регіонах, де домінували землевласники, формувалися громізки, централізовані держави лише тому, щоб отримати від населення кошти для ведення війни за умов некомерціалізованої економіки за допомоги великої адміністрації та активної підтримки правителів з боку союзних їм землевласників”⁵². Саме останній, ґрунтований на перевазі примусу, шлях становлення держави був властивий східноєвропейському регіону. Завдяки йому у громадській думці та у свідомості інтелектуалів Східної Європи найбільшого значення набувала тема протистояння гіпертрофованій і водночас неефективній державній машині, а також відстоювання інтересів широких народних мас. Кількісно незначний соціальний “прошарок” освічених позиціював себе захисником і просвітником народних мас перед “бездушною” державною машиною. Проте неперебутне “народництво” східноєвропейських інтелектуалів парадоксальним чином поєднувало віру в соціальний прогрес і можливість радикальних соціальних перетворень з етнографічною захопленістю домодерними формами народного життя. Напрочуд тривале співіснування цих двох складових задавало траєкторію інтелектуальної історії Східної Європи впродовж XIX — XX століть.

Разом з тим особливості розвитку держави на східноєвропейських теренах не могли не позначитися і на особливостях інтелектуальної верстви цього регіону, адже як для урядовців, так і для інтелігенції властивий порівняно низький рівень правосвідомості, ставлення до права як до чогось другорядного, неважливого з огляду на значно вищі, *духовні* цілі. Цю особливість відзначив ще Б.Кістяківський у своїй статті “На захист права”, що була надрукована у збірці

⁵² *Тилли Ч.* Принуждение, капитал и европейские государства. 990-1992 гг./ Пер. с англ. - М.: Территория будущего, 2009. - С.318-319

“Віхи” (1909 р.): “в нашій “великій” літературі в минулому не має жодного трактату, жодного етюду про право, які мали би суспільне значення. Наукові юридичні дослідження у нас, звісно, були, але вони завжди мали значення тільки для фахівців. Не вони нас цікавлять, а література, що набула суспільного значення; в ній, проте, не було нічого, що здатне пробуркати правосвідомість нашої інтелегенції. Можна сказати, що в ідейному розвитку нашої інтелегенції, оскільки воно відобразилося в літературі, жодна правова ідея участі не брала. І тепер в цій сукупності ідей, з якої складається світогляд нашої інтелегенції, ідея права не відіграє жодної ролі. Література є саме свідком цього пробілу в нашій громадській свідомості”⁵³. Така особливість світогляду інтелектуальної верстви, безперечно, мала принципові наслідки, дістаючи вираження у характері політичних вимог і відстоюваних ідеологічних програмах. Один з таких наслідків був відзначений Кістяківським — це ігнорування й навіть вороже ставлення до прав особистості, що корелювало з явною недооцінкою і нерозумінням ролі правової держави⁵⁴. Звісна річ, самий характер державної влади сприяв такому ставленню до права і до особистості, але, з іншого боку, перемога радикально налаштованої лівої інтелегенції під час революційних подій 1917-1920 рр. призвела не просто до відновлення авторитарних державних структур, а й до посилення ролі примусу в управлінні суспільними процесами. Недооцінка значення прав особистості на довгий час законсервувала традиційні форми соціального контролю і регуляції з властивими їм круговою порукою і недовірою до колективно несанкціонованої індивідуальної ініціативи, лише незначним чином підкорегувавши їх відповідно до потреб нового суспільного ладу.

Разом з тим східноєвропейська інтелектуальна верства не була монолітною. Попри всю схожість умов існування, світоглядних настанов і форм життєдіяльності, саморозуміння інтелегенції мало помітні відмінності в залежності від регіону проживання та етнічної ідентифікації. Повною мірою це стосується і української інтелегенції, хоча часто-густо виявляється дуже важко

⁵³ Кістяковский Б. В защиту права (Интеллигенция и правосознание)// <http://www.vehi.net/vehi/kistyak.html>

⁵⁴ Там же

розмежувати представників української і загальноросійської інтелектуальної верстви. Зокрема, це стосується таких постатей як вже згадуваний Богдан Кістяківський, Михайло Драгоманов чи Володимир Вернадський, яких визнають як українськими, так і загальноросійськими громадським та культурними діячами.

У найзагальніших рисах на становлення української інтелектуальної верстви вплинуло, так би мовити, поєднання соціального і національного питань та низка інших, зокрема, конфесійних, чинників, що позначилися на історичній долі цього східноєвропейського регіону. Адже, з одного боку, українська інтелігенція, значною мірою поділяючи настанови інтелігенції загальноросійської, орієнтувалася на європейські культурні і політичні зразки, проте, з іншого боку, в деяких питаннях мали місце істотні відмінності в уподобаннях. Зокрема, це стосується зразків національного розвитку. Українські інтелектуали залучали в свої політичні програмні побудови зразки націоналізмів Центральної Європи — передусім чеські і польські — що привносило в українське культурне і політичне життя ідеї національної емансипації та іредентизму. Натомість для російської інтелігенції національні питання не набували таких же значення і гостроти, як питання соціальні. Імперія Романових найбільшою мірою ґрунтувалася на домодерних формах соціального порядку, що передбачало збереження моделі станового суспільства, фундованого, радше, на лояльності до правлячої династії та конфесійній приналежності, ніж на певній національній ідентичності. Як і в будь-якій іншій багатонаціональній імперії того часу такі чинники як мова, культура і етнічна приналежність грали підпорядковану роль в системі державного управління.

Проте виникнення і поширення націоналістичних рухів у країнах Європи та проникнення їх у Східну Європу спонукали до появи, хоча і не до законодавчої фіксації певної етнічної ієрархії Російської імперії. А.Каппелер, аналізуючи позиції українства в загальноімперській ієрархії, виокремлює три різні ієрархії ідеально-типічного гатунку — ієрархія за ступенем політичної лояльності, ієрархія згідно із становими принципами та культурна ієрархія. В

цій перспективі позиція українства відзначалася певною двозначністю і мінливістю. Так, зокрема, з огляду на політичну лояльність ставлення до українства коливалося від звинувачень у зрадництві (під впливом подій, пов'язаних з Мазепою, польським визвольним рухом тощо) до повної кооптації української політичної еліти в лави російського дворянства. З точки зору соціально-станової ієрархії також спостерігалася двоїстість. Поступова акультурація козачої старшини і кооптація її до лав дворянства призводили до того, що імперська влада не сприймала українців як самостійну етнічну групу, вважаючи їх регіональним варіантом росіян. Водночас інша частина українців потрапляла до категорії нецивілізованого селянства, внаслідок чого сприймалася як підлегла домінантної в регіоні польській та значно русифікованій українській шляхті. Такою ж двозначною була і позиція українства в культурній ієрархії, що визначала ступінь *інакшості* того чи іншого народу. Як відзначив А.Каппелер, “українці і білоруси, яких піддавали жорстким репресіям як етнічні групи, водночас набагато меншою мірою дискримінувалися як окремі особистості <...> Українцям і білорусам, яких офіційно визнавали росіянами, в принципі була відкритою будь-яка кар'єра — за умови, що вони володіють російською мовою. Не було перешкод і у дітей від змішаних шлюбів росіян і українців. Таким чином українці не виокремлювалися і не пригноблювалися ні за конфесійними, ні за расовими ознаками. Це, проте, не означало, що українська мова і культура і український етнос як спільнота здобували глибоку повагу, навпаки, їхня самотність не визнавалася, а їхні протагоністи висміювали їх як хохлів, або боролися як з мазепинцями”⁵⁵.

Певні зміни відбулися за радянських часів, хоча вони не привели до зникнення двоїстості й суперечливості в українській ідентичності. Безперечними новаціями радянського керівництва в сфері розбудови нового режиму володарювання стали не тільки відмова від станового поділу суспільства і заміна його на класовий, а й інституціалізація етнічності

⁵⁵ Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи/ Пер. с нем.// <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm>

(національності) з метою розв'язання національного питання (коренізація 20-х рр)⁵⁶. Категорії загальносоюзного перепису 1926 р., введення паспортів та внесення граfi національностей в персональну документацію перетворили національність на конститутивний елемент ідентичності радянського громадянина. Проте тією мірою, якою радянська держава зміцнювала свій контроль над суспільством, відбувалася реставрація авторитарних моделей і риторики володарювання. Це супроводжувалося посиленням позицій радянської російськомовної культури в усіх сферах суспільного життя. “Стосовно динаміки власне російсько-українських відносин, - зазначає М. фон Хаген, - політика сталінського режиму виглядає суперечливою і непослідовною. З одного боку, терор голодом і державне насильство проти українських еліт послабило будь-які українські ініціативи і політичну самостійність республіки. З іншого боку, анексія наприкінці 30-х Східної Польщі чи Західної України була здійснена під прапором воз'єднання України і “втілення давніх сподівань народу”. Вона була здійснена під акомпанемент неприхованої ірединтистської риторики, яка стала невід'ємною частиною порядку денного Комінтерну з 1928 р.”⁵⁷.

Таким чином, активна участь українських культурної та політичної еліт в імперському та радянському будівництвах і водночас неперебутна *інакшість* українства разом з обмеженнями, що накладалися на українське культурне життя, сприяли становленню специфічної ідентифікаційної структури, яка, у порівнянні з іншими, характеризувалася двоїстістю, дістаючи вираження в коливаннях між прагненням до самостійного існування та наполегливістю у відстоюванні загальноімперських інтересів. Диспозиції такого штибу відповідали так само двоїстій позиції українства в імперській та радянській культурах. Українці разом з білорусами вважалися “братніми народами”, але їх тримали на відстані, якщо врахувати порівняно менший відсоток представників

⁵⁶ Докладніше про це див.: *Кадио Ж.* Лаборатория империи: Россия/СССР, 1860-1940/ Пер. с фр. - М.: НЛЮ, 2010.; *Martin T.* The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. - Cornell University Press, 2001; *Муллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. - М.: НЛЮ, 2008.

⁵⁷ *Хаген М. фон* Русско-украинские отношения в первой половине XX века/ Пер. с нем.// <http://izbornyk.org.ua/vzaimo/vz15.htm>

українства у центральних владних структурах. Культурна асиміляція була надзвичайно спокуслива, адже надавала можливість для успішного кар'єрного просування, кращого у порівнянні з представниками інших національних груп. Натомість надмірна “наполегливість” у збереженні власної ідентичності автоматично призводила до обмежень у вертикальній і горизонтальній мобільностях, прикріплюючи індивіда згідно з логікою інституціалізованої національності до відповідного національного “місця”. Годі і казати про те, що зазначені диспозиції провокували до внутрішнього розколу в лавах українства, позаяк сприяли розбіжним культурним і політичним орієнтаціям.

З іншого боку, Російська імперія та згодом СРСР парадоксальним чином виступали як “собирані українських земель”, значна частина яких була остаточно засвоєна лише після тривалих російсько-турецьких війн ХVIII сторіччя, не кажучи вже про приєднання на рубежі 40-х рр. ХХ ст. західноукраїнських земель (Галичини, Закарпаття і Буковини), що тривалий час перебували у складі Австро-Угорської імперії та згодом Польщі й Румунії. Колонізація нових територій здійснювалася під проводом імперської влади, хоча і за домінування українського національного складу. Втім виникнення і розвиток південно-східних українських міст як великих промислових центрів відбувалося внаслідок загальноімперських та загальносоюзних міграційних процесів, що позначилося на більшій проросійській орієнтації їхнього населення.

Інституціалізація етнічності та “коренізація”, а згодом придушення модернізаційних паростків української культури починаючи з 30-х років (“розстріляне відродження”) та сприяння розвитку нової радянської інтелігенції, рекрутованої з “демократичних” верств народних висуванців, продукували дещо специфічний вигляд української ідентичності, який, втім, цілком природно вписувався в радянську, оновлену за сталінських часів національну політику, спрямовану зрештою на формування нової історичної спільноти людей — радянського народу. Українська культура в цьому разі набувала вигляду як загалом сільське утворення, певний природний ресурс, що мав

використовуватися в загальносоюзному будівництві, внаслідок чого українська урбаністична культура поступово втрачала українські культурні риси, через різні причини (русифікація освіти і ЗМІ, загальносоюзні трудові міграції, репресії проти української інтелігенції тощо) дедалі більше набуваючи спільних з іншими містами СРСР рис.

Принциповим для політичної культури радянської доби був повний контроль публічної сфери з боку радянської влади, чому будь-які опозиційні публічні виступи наражалися на репресії. Як і за дореволюційних часів, попри всі обмеження, єдиним місцем прояву політичної і світоглядної альтернативи залишалися література і мистецтво з їхнім значним алегоричним потенціалом. Не випадковою в цьому зв'язку є та роль, яку відводила східноєвропейська інтелігенція культурі. Втім, привертання уваги до культури у другій половині ХХ ст. вже стало загальною тенденцією соціальних і гуманітарних наук. Воно збіглося у часі із занепадом комуністичного проекту соціального переоблаштування та поступовим зникненням сподівань про можливість радикальної перебудови світу за принципово новими зразками. В СРСР, звичайно, цей процес набув дещо відмінних рис, хоча і тут спостерігалися поступове пом'якшення політичного режиму та “обережні” спроби оновлення марксистської моделі інтерпретації суспільних процесів. Безпосереднім чином це позначилося на історичних дослідженнях, в яких, починаючи з 60-х рр., поступово відбуваються зміни в дослідницькій рубрікації. На відміну від властивої сталінській історіографії рубрікації історичних досліджень на соціально-економічну, соціально-політичну й ідейно-політичну історії з'являється поділ на чотири дослідницькі сфери — економіка, суспільство, політика і культура. Тематизація культури як автономної сфери суспільного життя, яскравим прикладом чого стали дослідження радянських медієвістів А.Гуревича, Л.Баткіна і Ю.Безсмертного, які перебували під впливом французької школи “Анналів”, хоча і не заперечувала настанови радянського марксизму, але істотно проблематизувала його однобічний економічний детермінізм. Як підкреслює, аналізуючи розвиток радянської історіографії,

М.Копосов, “інтерес до історії культури можна розглядати як протест проти бездуховності тоталітарного режиму, як аспект відродження самосвідомості інтелігенції (не випадково зростання цього інтересу в добу Брежнєва викликав занепокоєння ідеологічного керівництва). Тому дана сфера досліджень більше, ніж інші, залучала людей, схильних до духовної та інтелектуальної незалежності. Вже в 60-ті рр., використовуючи згадану “філософію зауважень”, деякі історики культури відстояли тезу про “відносну самостійність” культурної сфери і розірвали з традицією бачити в ній лише прояв ідейно-політичної боротьби (що, звичайно, не означало припинення традиційних досліджень в цій сфері)”⁵⁸.

Зазначені зрушення не могли не спричинити посилення інтересу і до української культури безвідносно до традиційних для української історіографії досліджень класової боротьби, колгоспного будівництва, козацько-селянських повстань тощо. При цьому розвиток історії культури принциповим чином був пов'язаний з мовним питанням, що одразу ж активізувало виступи проти русифікаційної політики радянського керівництва в Україні. Мабуть найвідомішою працею цієї спрямованості стала книга І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1966). Переслідування правозахисників та інакодумців в середовищі української інтелігенції у 60-80-ті рр. так чи так кваліфікувалися владою як боротьба з проявом “українського буржуазного націоналізму”, що остаточно пов'язало мовно-культурні питання з питаннями національно-політичними, але, з іншого боку, враховуючи порівняно високі рівень залученості українства до загальносоюзного будівництва, лояльність до радянської влади і ступінь асимільованості, згодом призвело до пожвавлення дискусій навколо питань про українську ідентичність, що перетворилася на чинник не лише культурного, а й політичного поділу.

Показовим в цьому разі стало те, що починаючи з другої половини 80-х рр. найактивнішу участь в дискусіях навколо українських ідентичності та культури брали представники українського письменства, визнаючи головною

⁵⁸ Копосов Н.Е. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук. - М.: НЛЮ, 2005. - С.189

проблемою необхідність підтримки вжитку української мови в суспільному житті. Попри подальше розширення тематики дискусій і проблем, що в них обговорювалися, проблема мови й по теперішній час перебуває у центрі дебатів, часто-густо відсуваючи на другий план інші проблемні питання. З огляду на зазначене вище, зосередженість на питанні мови зрештою призвели до конструювання образу України як країни з амбівалентною ідентичністю. При цьому питання мови і культури автоматично переносилися в суспільно-політичну площину, сприяючи політизації регіональних відмінностей в Україні. Проте, як відзначає О.Гнатюк, “внутрішня роздвоєність, про яку писали і Рябчук, і Андрухович (обоє розмістили полюси у Львові та Донецьку, позначивши перший полюс знаком “плюс”, а другий — знаком “мінус”), безумовно, існує — якщо послуговуватися категорією культурної тожсамості. Але, як підкреслював Грицак, досить проаналізувати активність місцевих спільнот, число громадських організацій чи політичний вибір громадян, як цей поділ втрачає свій драматизм, бо і в Галичині, і на Донеччині можна бачити зародки громадянського суспільства”⁵⁹. Проте, як на Донеччині, так і в Галичині ступінь розвитку громадянського суспільства залишається незначним.

2

В другій половині ХХ ст. відбулися кардинальні зміни в розумінні постаті і ролі інтелектуалів, викликані подальшими суспільними трансформаціями та науково-технічним інноваційним розвитком. Безперечно, ці зміни більшою мірою заторкнули інтелектуальне середовище розвинених західних країн, проте вони мали місце, щоправда з певним запізненням, і на східноєвропейських теренах. Йдеться передусім про зменшення впливу і згодом зникнення фігури, так званого, *універсального інтелектуала*, що найповнішим чином дістав вираження у постаті письменника — виразника універсальних цінностей та загальної совісті, що протиставляв себе звичайним фахівцям, які перебували на

⁵⁹ Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. - К.: Критика, 2005. - С.373

службі держави чи капіталу. В українській культурі постаті універсального інтелектуала відповідали передусім письменники: П.Куліш, І.Франко, Л.Українка та ін., адже в Східній Європі письменник традиційно вважався носієм вічних цінностей і виразником істини. Проте згодом внаслідок різних причин, серед яких можна назвати, зокрема, і поширення загальної освіти, рутинізацію й десакралізацію інтелектуальної праці, універсальний інтелектуал поступається місцем *інтелектуалу фахівцю*, поява і посилення впливу якого пов'язані з розвитком технологічних і наукових структур в системі суспільного виробництва⁶⁰. В радянському правозахисному русі прикладом такого інтелектуала фахівця, що поєднував фахову компетентність з політичною активністю, була постать А.Сахарова.

Визначальними для постаті цього різновиду інтелектуала є його зв'язок і навіть залежність від таких модерних соціальних інституцій, як заклади загальної, зокрема вищої, освіти, наукомістке матеріальне виробництво, засоби масової інформації, що не лише уможливають набуття, відтворення і застосування фахової компетенції, а й публічне позиціювання специфічних знань та кваліфікованої експертизи актуальних суспільних ризиків. Проте саме в цій перспективі зміни, що відбулися після розпаду СРСР явно не сприяли посиленню участі інтелектуалів в публічних дискусіях про суспільні перетворення, позаяк зміни в мас-медійній сфері та в сфері інтелектуального виробництва впродовж останніх десятиліть⁶¹ засвідчили про наявність принципових проблем розвитку незалежної від державної влади та/чи великого бізнесу публічної сфери. Щоправда, на відміну від Російської Федерації на українських теренах закріпився стан обмеженого політичного плюралізму. Втім і тут мовно-культурні питання виявилися визначальним чинником політичного розмежування, відбиваючи в такий спосіб не стільки цінісно-ідеологічні, скільки регіональні особливості України. Попри те, що існує кореляція між проросійською політичною орієнтацією та вживанням у повсякденному житті

⁶⁰ Докладніше про поділ на універсального інтелектуала та інтелектуала фахового див.: Фуко М. Интеллектуалы и власть/ Пер. с фр. - Ч.1 — М.: Праксис, 2002. - С. 201-209

⁶¹ Зокрема, за даними Держкомстату впродовж 1990-2010 рр. загальна кількість науковців в Україні скоротилася майже в 3,5 рази.

російської й, з іншого боку, - між євроатлантичною орієнтацією та вживанням української, є великим спрощенням, яке не враховує множину соціокультурних чинників, однозначна інтерпретація поділу за мовною ознакою як поділу цивілізаційного.

Звичайно, за радянських часів активне публічне відстоювання української мови і культури було вираженням власне політичної альтернативи, що офіційно інтерпретувалася як антирадянські, принаймні помилкові та нелояльні до політичного курсу партії, виступи. Проте, враховуючи існування в Україні внутрішнього поділу на україномовне село і російськомовне місто при тому, що найвищий рівень урбанізації мав явну регіональну прив'язку (Схід і Південь України), конституювання за часів незалежності схеми політико-ідеологічного поділу *прихильність до радянського політичного ладу = російськомовність = консервативні настанови = авторитаризм* проти *прихильність до політичної незалежності = україномовність = інновативність = демократичність* було б просто неможливим. Навпаки, можна припустити, що з огляду на актуальний стан української гуманітаристики і загалом поля інтелектуального виробництва, спроби розбудувати політичні ідеології на ґрунті локальної культури стали продовженням і відтворенням, звичайно в дещо модифікованому вигляді, моделі культурної ієрархії, яка закріпилася за часів радянської “коренізації” - спеціалізація українських гуманітаріїв передусім на дослідженні української культури й історії⁶² з часто-густо явно вираженим ворожим ставленням до русифікованого українського міста і міської культури корелювала з транслокальними культурними уподобаннями мешканців українських міст, в яких зосереджена політична і ділова українська еліти. Зазначена транслокальна зорієнтованість відображає також і певні комунікативні уподобання української еліти, її залученість до транснаціональних комунікативних мереж різного ґатунку та новий різновид суспільно-політичної ієрархії, щонайменше

⁶² Майже повною, з деякими зауваженнями, мірою це стосується сучасної української історіографії. Зокрема, застований Інститутом історії НАНУ та Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України “Український історичний журнал” (УІЖ), залишаючись найвпливовішим історичним часописом в Україні, зберігає властивий йому ще за радянських часів “регіональний” формат, друкуючи матеріали передусім з української історії. Проте історичного часопису академічного рівня, присвяченого всесвітній історії, в Україні не існує.

тенденцію до транснаціоналізації українських еліт. Це, в свою чергу, свідчить про виникнення і закріплення нового соціокультурного поділу, властивого, втім, не лише Україні — поділу на мобільні, транслокальні еліти і немобільні, локалізовані маси. Єдиним чинником, сприятливим для мобільності мас, виступають економічні негаразди з похідною від них трудовою міграцією та всілякі, зокрема екологічні, лиха. Показовим є те, що соціальна структура, дотична такому соціокультурному поділу, має дуже незначну ланку середнього класу, який в розвинених демократичних країнах Західної Європи являє собою найчисельнішу соціальну верству.

Втім, окреслені уподобання і орієнтації української політичної і ділової еліти не є чимось непоясненим. Вони є типовими для східноєвропейських еліт пострадянського часу. В найзагальніших рисах процес формування української політичної і ділової еліти можна описати як (1) результат (ре)конверсії⁶³ радянської еліти республіканського і союзного гатунків та (2) процес конституювання верстви безпосередньо не пов'язаних з державними органами приватних підприємців. Ці процеси, звичайно, не були паралельними, навпаки, вони перехрещувалися і накладалися один на одного. При цьому часто-густо конституювання підприємницької верстви відбувалося з явними порушеннями чинного законодавства не без патронажу з боку як офіційних органів, так і кримінальних угруповань⁶⁴.

Слід відзначити, що самий характер (пост)радянської влади, з властивим для неї незбігом між офіційно закріпленими нормами і реальними формами здійснення, спонукають дослідників до пошуків нестандартних підходів щодо аналізу владних відносин такого ґатунку. Наявність вже узвичаєного з радянських часів “сірого” сегменту владних відносин, який поглиблює непрозорість процесів розробки і прийняття управлінських рішень, надзвичайно ускладнює, якщо не унеможлиблює, застосування усталеного у

⁶³ Під (ре)конверсією еліт розуміють процес трансформації еліт, здійснювану як перехід з одних елітних позицій в певній сфері на елітні позиції в іншій сфері. Докладніше про це: *Сен Мартен М. де* Реконверсия и трансформация элит/ Пер. с фр.// Socio-Logos'96. Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии РАН. - М.: Socio-Logos, 1996. - С. 94-114

⁶⁴ Дослідження т.зв. “силового підприємництва” на російському ґрунті див.: *Волков В.В.* Силовое предпринимательство: экономико-социологический анализ. - М.: ГУ ВШЭ, 2005. - 350 с.

світовій практиці аналітичного інструментарію або дозволяє лише визначити перелік відмінностей цього типу владних відносин від західних зразків, обмежуючись таким чином лише визнанням принципової невідповідності східноєвропейських реалій цим останнім. Загальна поширеність виниклих ще за часів холодної війни чи перебудови концепцій на кшталт тоталітаризму та командно-адміністративної системи відіграє радше ідеологічну роль в поточній політичній боротьбі, але через їхню спрощеність вводить в оману, якщо їх застосовувати з дослідницькою метою. Зрештою, використовуючи ці концепції, виявляється дуже важко проаналізувати та реконструювати радянські владні відносини та способи здійснення влади, оскільки вони виявлялися набагато складнішими. Одним з альтернативних підходів, що має на меті подолати обмеженість зазначених концепцій, може стати, так званий, адміністративно-риковий підхід, розроблений С.Кордонським для аналізу управлінських процесів в СРСР та в сучасній Російській Федерації⁶⁵. Попри істотні відмінності в адміністративних устроях Росії та України даний підхід може бути плідним і для прояснення наявних особливостей як українського державного управління, так і пострадянського суспільно-політичного життя загалом.

Визначальним для підходу з точки зору адміністративних ринків є те, що на них товаризованими виявляються такі цінності, які зазвичай не стають предметом торгу за традиційних ринкових відносин. Останні не передбачають ієрархічних відносин, оскільки покупці та продавці на ринку є рівними, а цінність товару визначається у грошовому еквіваленті. Натомість політичні і адміністративні практики жорстко ієрархічні, оскільки ґрунтовані на нерівномірному розподілі владних повноважень та відносинах підпорядкування. Тут принципово важливим є статус або позиція в ієрархічній структурі, що уможливорює здійснення влади та/або досягнення специфічних для політичного поля цілей. Відмінності між економічним і адміністративно-політичним полями є принциповими для політики західного

⁶⁵ Кордонский С. Рынки власти. Административные рынки СССР и России. - М.: О.Г.И./ Политру, 2006. - 240 с. (режим доступу: http://www.libertarium.ru/l_knig_knig)

зразка. Практики в кожному з цих полів підпорядковані певним нормативам і правилам, що є умовою автономії відповідного поля. Проте на східноєвропейських теренах політико-адміністративні та економічні практики часто-густо неможливо розрізнити. За радянських часів загалом політична та економічна реальності були поєднані в єдине ціле і жорстко ієрархізовані, внаслідок чого економічне і матеріальне становище будь-яких соціальних груп за часів соціалізму безпосереднім чином було пов'язаним із специфічним політичним статусом. Сукупність демографічних і соціально-політичних ознак (вік, стать, соціальні походження і стан, членство в партії, національність, місце помешкання тощо) визначала матеріальний стан і добробут громадянина.

Зазначений ієрархічний розподіл прав на предмети споживання викликав до життя вельми специфічний тип економічних відносин, сполучаючи таким чином адміністративні та економічні складові. Господарство СРСР являло собою величезний адміністративний ринок, де кожна господарська одиниця була приписаною певній території та належало певному відомству. Над підприємствами надбудовувалися рівні галузевої ієрархії (главки, республіканські та союзні міністерства тощо). Кожний район, в свою чергу, входив до складу міст, областей та республік різного ґатунку. Діяльність підприємств і організація місцевого підпорядкування здійснювалася під контролем виконкомів місцевих Рад народних депутатів та підпорядкованих ним управлінських структур. Діяльність підприємств немісцевого підпорядкування координувалася партійними комітетами територій (райкоми, міськоми, обкоми, центральними комітетами союзних республік).

Така доволі жорстка ієрархія відносин підпорядкування та контроль за дотриманням правил і регламентацій привносив у економічні практики дуже своєрідний компонент. Успіх на адміністративному ринку полягав у підвищенні статусу, а відтак і в отриманні доступу до благ, пов'язаних з даною статусною позицією. При цьому відносини на цьому ринку задавалися галузевою структурою виробництва, адміністративно-територіальним поділом та адміністративними інституціями управління, вписаними у вертикаль апарату

КПРС та виконкомів Рад. Уніфіковані відчужувано-розподільчі відносини між Центром і регіоном визначали також і територіально-адміністративну організацію держави, коли структура влади на нижчому рівні зазвичай відтворювала структуру управління вищого рівня, а два будь-яких суміжних рівня адміністративно-територіальної ієрархії перебували у відносинах постійного торгу щодо пропорцій між відчужуваними від нижчого рівня і розподіленими вищим рівнем промисловими, продовольчими і сировинними товарами. В цьому разі галузі та регіони намагалися віддати менше, проте отримати більше. Торг між суміжними рівнями адміністративно-територіальної ієрархії, сполучений з адміністративним торгом між галузями народного господарства, власне, і формував адміністративний ринок. Важливим було те, що адміністративний ринок не сприяв поширенню інновацій, оскільки успіх на ньому залежав не стільки від підвищення продуктивності, скільки від підвищення статусу в адміністративній ієрархії, що забезпечувало право на збільшення обсягів ресурсів, відчужуваних з нижчих рівнів та отримуваних з вищих. Безумовно, така структура ринку виключала також і будь-яку економічну конкуренцію.

Втім, радянський адміністративний ринок міг існувати лише за умов, коли адміністративні статуси були однозначно визначеними, оскільки саме вони являли собою головний капітал. Кожний індивід чи організація відповідно до своїх соціально-облікових характеристик та статусу могли претендувати на свою чітко визначену частину благ. Але оскільки реальні розміри цієї частини благ не були однозначно визначеними і коливалися, виникала можливість для торгу при їх розподілі. Після розпаду СРСР і зникнення радянської моделі управління визначеність статусів і прав на частину благ були порушеними, спричинивши хвилю кардинальних соціально-політичних та економічних трансформацій⁶⁶.

Радянська модель управління виробництвом і загалом суспільним життям затребувала специфічну модель колективної організації, яка радикальним чином

⁶⁶ Кордонский С. Рынки власти. Административные рынки СССР и России// http://www.libertarium.ru/l_knig_opr

відрізнялася від тих форм самоорганізації, що властиві розвиненим демократичним країнам. Але попри всі традиціоналістські настанови значної частини українських інтелектуалів, які покладаються на можливість відновлення дорадянських форм громадського життя, саме модель радянського трудового колективу виявляється тим вихідним пунктом, з якого розпочалися трансформації радянської соціальності і який на сьогодні залишається єдиним досвідом колективного життя для більшості громадян постсоціалістичних країн. Звичайно, увага яку приділяють в поточних дискусіях розвитку громадянського суспільства не є випадковою. Навпаки, вона є наслідком зорієнтованості інтелектуалів на ті форми демократичних рухів, які в останні десятиліття мали місце в країнах Центральної Європи (класичний приклад — польська “Солідарність” 80-х рр.) Сприйняття держави як переважно інстанції примусу, а протистояння цій інстанції у відстоюванні суспільних інтересів як свого покликання корелювали з розумінням східноєвропейською інтелігенцією громадянського суспільства передусім в руслі М-традиції⁶⁷, хоча більшою мірою на це розуміння вплинула рецепція філософії права Г.Ф.Гегеля, який поєднав у своїх лекціях положення Л- та М-традицій. На відміну від Л-традиції, згідно з якою заснування держави є добровільним актом свободних людей, а громадянське суспільство являє собою об’єднання людей для задоволення своїх власних інтересів, що не можуть бути задоволені за умов додержавного природного стану, М-традиція наголошувала на тому, що громадянське суспільство є опосередковувальною ланкою у відносинах індивіда і держави. При цьому захист інтересів людини від деспотичної держави передбачає утворення громадських асоціацій, які на додаток розглядаються як осередки виховання громадянських чеснот.

Зазначене морально-етичне навантаження громадських інституцій в М-традиції відображає розуміння людини як передусім соціальної істоти, члена певного колективного цілого. Проте, попри деякі схожі риси, даний тип

⁶⁷ Розрізнення Л-традиції, похідної від Дж.Лока, та М-традиції, похідної від Ш.Монтеск’є, у розумінні громадянського суспільства запропоновано Ч.Тейлором. Див.: *Taylor C. Invoking Civil Society // Taylor C. Philosophical Arguments. Harvard University Press, 1995.*

соціальності (асоціація громадян) кардинальним чином відрізняється від її попередньої радянської форми (трудовий колектив), що створює додаткові складності для розвитку громадянського суспільства. Пояснюючи ці відмінності, О.Хархордін висунув гіпотезу про залежність розуміння колективу від панівної релігійної традиції в регіоні, адже поширеність М-традиції спостерігається передусім в католицьких країнах (Франція, Італія, Польща), з властивим для них тривалим протистоянням церкви і держави⁶⁸. Натомість радянське розуміння колективу виявляється “перетвореною”, змирщеною формою передусім православної релігійної общини: “Радянський колектив можна визначити як малу контактну групу, побудовану за моделлю релігійної конгрегації. Усі жахливі аспекти горизонтального дисциплінування індивіда властиві і колективу, і конгрегації. Але, як не парадоксально, внаслідок цієї близькості діяльність колективу також нагадує елементи опису громадянського суспільства, що містяться в різних релігійних традиціях його концептуалізації. По-перше, колектив не застосовує фізичного насильства до своїх членів; всі його заходи — умовлювально-виховного гатунку. Інакше кажучи, замість нецивілізованого насильства застосовують “цивільні” методи, що нагадує протестантські уявлення про громадське життя. По-друге, розповзання мережі колективів — тобто перетворення кожної контактної групи на колектив — зменшує потребу в державному насильстві як засобі контролю над відхиленнями у поведінці громадян. Це відповідає православному проекту, як його уявляв Достоевський⁶⁹. По-третє, колектив захищає своїх членів від свавілля влади і безпосереднього керівництва, що нагадує католицькі концепції громадського життя. <...> Звичайно, колектив чи навряд зміг захистити свого члена від посягань КДБ, але в багатьох повсякденних ситуаціях він стримував владу вищих інстанцій”⁷⁰. В останньому випадку мається на увазі поширена за радянських часів практика взяття на поруки та інституція товариського суду, які

⁶⁸ В цьому зв'язку вартою уваги є історіософська доктрина Бл.Августина про протистояння Граду Божого (Церкви) і Граду Земного (Держави).

⁶⁹ Автор називає “проектом Достоевського” висловлені в працях (передусім в романі “Брати Карамазови”) цього письменника думки щодо перетворення світу на релігійних заасах шляхом повного усунення держави і заміни її християнською общиною. - *Прим. В.Ф.*

⁷⁰ *Хархордин О.* Основные понятия российской политики. - М.:НЛО, 2011. - С.98-99

часто-густо, особливо у пізньорадянські часи, дозволяли уникнути важчого покарання.

Разом з тим, як вже зазначалося, радянський колектив не переслідував релігійних цілей і цілком вписувався в загальну модель соціалістичного будівництва, стаючи ретельно сконструйованою дисциплінарною інституцією, метою якої було виховання радянського громадянина. Можна погодитись з тезою О.Хархордіна, що цей тип соціальності мав спільні риси з релігійною конгрегацією, проте через свою пост- або квазірелігійну природу він не заперечував, а, навпаки, сприяв державній владі, будучи осередком контролю та соціалізації. Кругова порука в цьому разі відігравала подвійну роль — вона в деяких випадках могла захистити індивіда, але водночас виявлялася найближчою до нього інстанцією примусу, причому в поле уваги колективу потрапляли питання, які із сучасної точки зору належать до сфери особистого життя. До того ж важливим елементом соціалізації ставали вимоги з боку колективу, що добре відображено в класичних педагогічних творах радянської доби, прикладом чого є погляди А.Макаренка на шкільне виховання: “Найбільші вимоги мають висуватися тоді, коли людина виступає проти колективу більш-менш свідомо. Там, де вчинок походить від натури, від характеру, від нестриманості, від темряви політичної і моральної, там вимога може висуватися не така різка. Там можна розраховувати на позитивний вплив досвіду, на поступове накопичення звичок. Але там, де особистість свідомо виступає проти колективу, заперечуючи його вимоги та його владу, там вимоги мають бути висунуті рішуче, до того часу, поки особистість не визнає, що слід підпорядкуватися колективу”⁷¹. Розбудова колективу передбачала формування “активу” — найактивніших і найавторитетніших представників групи, які мали виконувати роль внутрішнього нагляду і примусу до дотримання колективних норм. Актив, стаючи таким чином внутрішньою інстанцією влади, забезпечував зв'язок з вищими владними інстанціями колективу більшого, в якому менший колектив був окремим осередком. В такий спосіб формувалася ієрархія

⁷¹ Макаренко А.С. Воспитание гражданина. - М.: Просвещение, 1988. - С.125

колективів з властивими для них внутрішнім наглядом і примусом. Виходячи з цього, чи навряд можна було б розраховувати на перетворення радянських колективів на осередки громадянського суспільства, оскільки принциповою особливістю останніх є добровільне утворення на засадах асоціації. Радянський колектив, навпаки, створювався згідно з рішеннями влади, його норми і цілі спускалися чи, принаймні, підтверджувалися та санкціонувалися з гори, а індивіди, які входили до складу колективу, не були захищеними від його тиску і примусу.

Для значної кількості громадян постсоціалістичних країн негативний й навіть травматичний досвід перебування в колективі радянського зразка спричинив скептичне ставлення до будь-яких колективного досягнення чи відстоювання інтересів, ставши на заваді розвитку альтернативних радянським форм кооперації. Це пояснює складності, що виникли при спробах розбудови громадянського суспільства на східноєвропейських теренах. Зникнення централізованої владної вертикалі, що примусово утримувала радянські колективи від розпаду, цілком очікувано призвело також і до зникнення цього різновиду соціальності, чому сприяв описаний вище процес реконверсії радянських адміністративних і політичних еліт. Інакше кажучи, керівники локальних трудових колективів (“актив”) або інші підприємці, під час приватизації перетворившись на господарів колись державних підприємств, отримали можливість вже не озираючись на вищі інстанції поставити під свій власний контроль працівників. За цих обставин способом збереження радянського колективу стало перезаснування його на засадах корпоративізму.

Єдиною альтернативою такій жорстко централізованій версії колективного життя була сфера міжособистих дружніх зв'язків та родинних відносин, які лише частково потрапляли під контроль колективних інстанцій примусу. Не випадково, що під час розпаду радянської системи соціального забезпечення та кардинальних соціально-економічних перетворень саме родинні та дружні мережі сформували те соціальне середовище, яке уможливило виживання та за певних умов переоблаштування професійних і

ділових зв'язків. Відштовхуючись від гегелівського розуміння громадянського суспільства як сфери маніфестації корисливих інтересів індивіда, С.Кордонський відзначає, що неорганізований характер пострадянського громадянського суспільства є зворотнім боком прагнень держави все поставити під власний контроль і “все організувати”. На відміну від організованого громадянського суспільства західних демократичних країн, місцевим підгрунтям громадянського суспільства виявляються саме дружні і родинні мережі, в межах яких, власне, і відбувається розв'язання багатьох життєвих проблем, задоволення інтересів, обмін послугами, налагодження стосунків тощо. При цьому даний тип громадянського суспільства достатньо ефективний: “Така ефективність досягається за рахунок унікальної інституціоналізації. Існують загальнопоширені та усталені інституції громадянського суспільства: домашнє та ресторанне застілля, лазня з дівками та без, полювання і рибалка, самодіяльні клуби, спільний відпочинок, дачні товариства. В останні десятиліття вельми значущою інституцією громадянського суспільства стало конфесійне спілкування. <...> Здійснюючи релігійні обряди, розважаючись, стріляючи по пташкам, плескаючи про те, хто, скільки і за що бере, люди шукають, і, зазвичай, знаходять, “виходи” на чиновників, які допоможуть їм мінімізувати податки, виграти тендер, отримати землю під забудову, влаштувати родича в «елітну» клініку тощо. <...> При зовнішній безструктурності наше громадянське суспільства стратифіковано неявною, але жорсткою ієрархією його інституцій: в деякі клуби-лазні не пускають з вулиці, туди можна потрапити тільки по знайомству-рекомендації. Туди запрошують, і туди прагнуть потрапити люди, які бажають “розв'язати проблему”⁷². Проте звідси походить і принципова особливість цього різновиду “громадянського суспільства” — його непублічність і закритість. На відміну від організованого громадянського суспільства із чітко визначеними формами діяльності, процедурами і правилами членства, інституції неорганізованого громадянського суспільства постійно залишатимуться під підозрою в поширенні корупції та розмноженні замкнених

⁷² Кордонский С. Государство, гражданское общество и коррупция// <http://www.strana-oz.ru/?article=1168&numid=27>

груп інтересів. До того ж наголос на приватному інтересі просто не залишає місця для питань, пов'язаних з громадянськими чеснотами та загальним інтересом, що передбачає публічне обговорення і конституювання спільних порядків значущості.

Специфічним для позиції України в адміністративно-управлінській ієрархії радянської доби було різне підпорядкування місцевої господарської еліти. Великі промислові виробництва та керівництво ними перебувало у безпосередньому підпорядкуванні союзного центру, що, безперечно, сприяло “змішуванню” керівних та кваліфікованих працівників, залучених до загальносоюзної мережі кадрових обмінів, призначень та міграції робочої сили. Представники цієї групи української господарської еліти мали найбільший рівень транслокальних комунікацій, підтримуючи тісні зв'язки з представниками господарських еліт інших регіонів. Республіканська влада УРСР контролювала здебільшого легку і харчову промисловість, зосереджену в центральних і західних регіонах України, що власне і уможливлювало більш тісний комунікативний зв'язок цього різновиду господарської еліти з республіканською владою та її порівняно меншу транслокальність. Розпад СРСР спровокував кардинальну реорганізацію елітних відносин, накладаючись на триваючий в східноєвропейському регіоні перехід до принципово нової, ринкової моделі господарювання і конкурентно-змагальних форм суспільно-політичного життя. Не вдаючись до надмірної деталізації при описі цього процесу, слід відзначити, що в перші роки незалежності дістав вираження помітний *незбіг* між різновидами бюрократичного капіталу українських політичних і господарських еліт. Якщо взяти до уваги, що бюрократичний капітал республіканських політичної і культурної еліт уможливлював безпосередній доступ до керівних посад в новій державі, оскільки був прив'язаний до місцевих управлінських мереж, то переорієнтація господарської еліти індустріальних регіонів України відбувалося повільніше, дістаючи вираження майже як “вторгнення” зовнішніх *новим державним=старим республіканським* елітам фінансово-промислових груп. Приватизація

підприємств важкої промисловості та інших виробничих ресурсів їхніми колишніми керівниками забезпечила новій підприємницькій верстві визначальний вплив на господарське і суспільно-політичне життя, зберігаючи при цьому попередній, відповідаючий великим промисловим підприємствам, стиль управління. Проте, як відзначає, аналізуючи аналогічні процеси в Росії, Н.Шматко, “колишні бюрократи намагаються зайняти в новому секторі економіки позицію порівняну або гомологічну з тією, яку вони займали в попередньому стані соціального простору. Позиція керівника чи “організатора” виробництва, тобто позиція “над” процесом власне виробництва, намагається відтворитися на новому ґрунті. Так, починаючи з відкриття приватних підприємств чи фірм, значна кількість экс-бюрократів переходить до створення різного роду асоціацій, фондів, концернів, що об’єднують підприємців-виробників (або комерсантів) і покликані за допомоги певних програм “підтримувати” підприємців. Керівники таких асоціацій стають немовби повноважними представниками підприємців перед державою і урядом, але, з іншого боку, вони самолегітимуються в такий спосіб і починають діяти вже від імені держави та за допомоги коштів, презентованих державою для “захисту і розвитку малого і середнього бізнесу”. Така область діяльності дуже близька попередній області компетенції колишніх бюрократів, і саме тут бюрократичний капітал може бути інвестованим і “обмінаним” з найбільшою ефективністю”⁷³. Не випадковим виявляється те, що нова ділова і політична еліта таким чином зберігає і має тенденцію відтворювати і надалі попередні способи як управління, так і сприйняття, розуміння і оцінювання суспільно-політичних процесів. Але саме в цій перспективі виникає питання щодо відповідності такого різновиду менеджменту новим принципам суспільного життя та ціннісно-нормативним настановам демократичного законодавства.

Відтворення як соціальної, так і управлінської структур радянського

⁷³ Шматко Н. Конверсия бюрократического капитала в постсоветской России// Socio-Logos'96. Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии РАН. - М.: Socio-Logos, 1996. - С.139

зразка чи навряд можливі за принципово інших економічних і соціально-політичних умов. Скоріше в цьому разі мова може йти про збереження домінантних позицій певної групи, звичайно, не без розширення і модифікації складу за рахунок нових членів. Показовою в цьому процесі виявляється роль інтелектуальної еліти, умови відтворення якої також радикально змінилися. Зокрема, на відміну від радянських часів сьогодні підтримка фундаментальних наукових досліджень на постсоціалістичних теренах надзвичайно слабка, натомість відбувся значний поступ у сфері свободи слова, публічного обговорення колись заборонених тем та розвитку альтернативних державним дослідних інституцій. Втім, наявна, так би мовити, інституційна деконцентрація також має свою специфіку, оскільки діяльність переважної більшості альтернативних державним академічним науковим установам центрів присвячена дослідженню проблем, безпосереднім чином залежних від поточної економічної та соціально-політичної кон'юнктури. Така прагматична заангажованість значно звужує діапазон досліджень, відтісняючи фундаментальні наукові розробки на другий план.

З іншого боку, збереження і навіть консервація властивого радянським часам способу управління суспільними процесами створює сприятливі умови і для збереження, принаймні частково, способу легітимації влади, що передбачає залучення інтелектуалів як агентів ідеологічного виправдання і пропагандистського роз'яснення панівного політичного курсу. Щоправда, в цьому разі соціокультурні зміни, що відбулися впродовж останніх десятиліть вже не надають можливості для відродження ідеологічно-пропагандистської системи радянського штабу в повному вигляді попри всі наявні спроби це здійснити. Більше того, сьогодні можна констатувати певний розкол в інтелектуальній верстві, викликаний як істотними відмінностями у фахових компетенціях і символічних капіталах, що позначилися на пострадянських траєкторіях та конверсіях символічного капіталу представників різних інтелектуальних груп, так і принциповими змінами, а тому і ступеню затребуваності, в структурі поля інтелектуального виробництва. Наприклад,

якщо близькі за своїми позиціями до владного оточення фахівці з комуністичної ідеології та соціально-політичних і економічних дисциплін могли, хоча і не завжди, скористатися можливістю інтеграції в нову державно-управлінську верству чи створити нові позиції в громадському і ринковому секторах (громадські об'єднання, соціологічні служби, політичний та економічний консалтинг тощо), то представники фундаментальних, як природничих, так і гуманітарних дисциплін часто-густо опинялися перед необхідністю радикально змінити форму зайнятості, відмовляючись від дослідницької діяльності. Безперечно, за цих умов актуалізувалися і міжгенераційні відмінності.

Як вже зазначалося на східноєвропейських теренах бачення ролі інтелектуала в суспільному житті помітно відрізняється від західноєвропейського. В Східній Європі ще зберігаються погляди на інтелектуала як на носія вічних цінностей, позначаючись також і на способі залучення фахових інтелектуалів до обговорення і участі в суспільних справах. Щоправда, затвердження постаті письменника як зразкового універсального інтелектуала в Україні зустрілося з певними утрудненнями. Принципову роль відіграв мовний чинник, що за умов його політизації перетворив більшу частину україномовних письменників на представників лише певних політичних сил — переважно націонал-демократичного і націонал-ліберального спрямування — та лише частини, локалізованої у певних регіонах, українського населення. Не сприяло цьому затвердженню й істотні міжгенераційні розбіжності у поглядах на письменницьку справу, місце письменства в суспільному житті, форми інституціалізації та організації письменницьких об'єднань, спровокувавши розкол спільноти письменників. Так внаслідок конфлікту частина членів Національної спілки письменників України вийшла з її складу і утворила в 1997 р. Асоціацію українських письменників⁷⁴. Разом з тим залученню до участі в суспільно-політичних дискусіях фахових інтелектуалів став на заваді загальний занепад в пострадянські часи наукового виробництва та істотне падіння престижу інтелектуальної праці в умовах

⁷⁴ Історія утворення АУП // <http://archive.org.ua/archive/2008-01-12/aup.iatp.org.ua/about/foundation.php>

первинного нагромадження, яке затребувало далеко не фахово-інтелектуальні компетенції. Якщо і можна казати про участь фахових інтелектуалів у публічних дискусіях, то радше як експертів із специфічної сфери знань для роз'яснення незрозумілих для широкого загалу реалій.

3

Соціальне і майнове розшарування в Україні, що відбувалося разом з поступовою інтеграцією до глобальної мережі обмінів товарами, послугами й інформацією та пожвавленням просторової міжнародної мобільності, створили умови для виокремлення певного соціального сегменту, що може розглядатися як основа проектного світу, властивого постіндустріальним суспільним реаліям. Щоправда, статистичної інформації явно недостатньо, щоб зробити адекватний аналіз і визначити перспективи подальшого зростання цього сегменту. Внаслідок цього залишається задовольнитися деякими припущеннями, послуговуючись наявною інформацією щодо розвитку транслокальних мереж, зокрема, інтернет мережі, та спостереженнями щодо поточних соціо-структурних тенденцій в Україні. Стосовно останніх слід відзначити, що вже загальним місцем в публікаціях і публічних дискусіях стало твердження про істотні відмінності побудови української соціальної структури від соціальної структури розвинених демократичних країн, хоча певні зрушення у бік зменшення середнього класу спостерігаються і там⁷⁵. В найзагальніших рисах цю відмінність можна репрезентувати завдяки графічному зображенню профілю: соціальну структуру розвинених демократичних країн зазвичай описують за допомоги ромбовидної фігури, маючи на увазі високий відсоток середнього класу та порівняно менші відсотки нижчого і вищого класів, натомість українська соціальна структура більше нагадує “цибулину” через наявність великої частки нижчого класу та брак середнього⁷⁶. Попри деякі

⁷⁵ Кузнецова Е. Средний класс: западные концепции // Мировая экономика и международные отношения. - 2009 - № 2 - С. 19-28.

⁷⁶ Наприклад, див.: Симончук О. Статусні самооцінки населення України у порівняльному та часовому контекстах // Соціологічний моніторинг - К.: ІС НАНУ, 2006. - С.11-21

тенденції, що свідчили про поступове зростання частки українського середнього класу, під час світової економічної кризи дістало вираження подальше “розмивання” цієї соціальної верстви, що посилювало соціальне розшарування. Внаслідок цього можна припустити, що зменшився також і той і без того незначний соціальний сегмент, який міг би стати основою проектного світу. За даними опитування, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова у червні 2008 р., тобто напередодні економічної кризи, відсотковий розподіл соціальних статусів в Україні був такий⁷⁷:

Власник великого підприємства	0.1
Власник середнього підприємства	0.3
Власник невеликого підприємства	0.7
Займаюся індивідуальною підприємницькою діяльністю	5.0
Фермер	0.7
Керівник (менеджер) підприємства, установи	0.6
Керівник (менеджер) підрозділу підприємства, установи	2.2
Керівник нижньої ланки на підприємстві, в установі	1.9
Фахівець виробничої сфери	4.2
Фахівець сфери науки, освіти, охорони здоров'я, засобів масової інформації	8.6
Належу до людей вільних професій (художник, письменник, актор тощо)	0.7
Військовослужбовець, службовець СБУ, МВС	0.9
Кваліфікований робітник	

⁷⁷ Соціологічне опитування: Який Ваш соціальний статус?// http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=372

16.1

Службовець

8.4

Некваліфікований робітник

3.2

Робітник сільського господарства , КСП

2.3

Учень, студент

4.6

Домогосподарка

4.5

Пенсіонер

27.3

Непрацездатний (в тому числі інваліди)

1.1

Непрацюючий (але не зареєстрований як безробітний)

3.8

Офіційно зареєстрований безробітний

0.6

Інше

1.9

Не відповіли

0.2

Наведені дані засвідчують порівняно незначний відсоток представників тих форм зайнятості, що зазвичай формують соціокультурне підґрунтя проектного світу, в актуальній соціальній структурі: керівні кадри різних ланок (4.7%), фахівці різних сфер зайнятості (12.8 %), представники вільних професій (0.7%) та службовці (8.4%) - назагал приблизно чверті від всього населення. Враховуючи те, що неодмінною технологічною вимогою для проектного світу сьогодні є наявність доступу і використання електронних комунікаційних мереж, можна припустити, що просторовий розподіл учасників проектного світу матиме тенденцію збігатися з поширенням цих засобів комунікації. За

даними компанії BIGMIR-internet (липень 2011 р.) 69,64% користувачів інтернет послуг концентрувалося в київському регіоні, а 21, 03 % припадало на інші великі регіони (одеський, донецький, дніпропетровський, харківський, кримський, львівський і луганській). Не є випадковим, що це збігається з географічним розподілом учасників Facebook⁷⁸ - найрозвиненішої глобальної соціальної мережі⁷⁹, проте, доля українського сегменту в якій складає лише близько 0,4%⁸⁰. Лідером серед українських соціальних мереж залишаються російські “ВКонтакте” та “Однокласники”, але на відміну від цих мереж Facebook має переваги з огляду на розвиток транслокальних зв'язків. На думку інтернет-аналітика А.Носіка, який порівнював активність в соціальних мережах в Росії, “Facebook зміг запропонувати те, чого не має у ”ВКонтакте”. Це сервіс для так званих global russians, тобто людей з великою кількістю міжнародних зв'язків. “ВКонтакте” задовольняє попит студента і школяра на інтернет-спілкування з людьми, з якими він кожного дня бачиться в класі чи в аудиторії. До того це найбільший піратський аудіо- та відеоплеєр. Facebook собі такого дозволити не може”⁸¹.

Так чи інакше становлення проектного світу в Україні заторкуватиме лише невеличкий сегмент фахових працівників, переважна більшість яких сконцентрована у великих урбаністичних центрах або, за термінологією М.Кастельса, вузлах менеджерських еліт. Вкрай нерівномірний розподіл та ієрархічна будова цих вузлів дозволяють припустити, що проектний світ чинитиме опосередкований вплив на суспільно-політичні процеси, формуючи, так би мовити, паралельний простір комунікації й обговорення актуальних суспільних проблем. Переважна більшість українських громадян залишатиметься зорієнтованою на отримання інформації із звичайних

⁷⁸ Топ городов Украины на Facebook// <http://neoandrej.blogspot.com/2011/05/facebook.html>

⁷⁹ Обзор 10-ти самых популярных социальных сетей// <http://smolive.ru/obzor-samyih-populyarnyih-sotsialnyih-setey/>

⁸⁰ Рейтинг социальных сетей Украины (ТОР-20, февраль 2010)// <http://www.sarafannoeradio.org/analitika/317-reyting-sotsialnih-setey-ukrainy-top-20.html>

⁸¹ Google+, «ВКонтакте», «Одноклассники», Facebook: кто кого?// <http://sarafannoeradio.org/analitika/681-google-plus-vkontakte-odnoklassniki-facebook.html>. Втім, виходячи з таких вікових особливостей, можна припустити, що внаслідок природних процесів подальше збільшення учасників Facebook або схожої соціальної інтернет мережі відбуватиметься також і за рахунок колишніх учасників “ВКонтакте”.

мас-медійних джерел. За цих умов мережі проектного світу можуть стати місцем продукування суспільно-політичної альтернативи, адже сприятимуть транслокальному взаємозв'язку і мобілізації учасників мережі. Щоправда на заваді цьому процесові може стати брак колективної координації та досвіду групової активності у переважній більшості українських управлінців, фахівців з різних галузей знань та представників вільних професій, що належать до генерації, дорослішання і набуття соціальної компетенції якої відбулось в 90-ті та нульові роки. Цілком зрозумілий і очікуваний розпад радянської системи соціалізації спричинив відчутний дефіцит необхідних для публічної соціальної активності знань, вмінь і навичок. З іншого боку, отримання фахової освіти за кордоном частиною українців загострило проблему застосування набутої компетенції за умов, надзвичайно віддалених від західноєвропейських чи північноамериканських. Наслідком цього стали не стільки дезорієнтація, скільки соціокультурна дистанційованість та елітистська зверхність щодо місцевих реалій.

Інтегрованість глобальної комунікаційної мережі частини невеликого соціального сегменту виокремлюватиме нову транснаціональну соціокультурну траєкторію, закріплюючи на культурному рівні соціально-економічний поділ. Водночас, видається малоймовірним, що політичні й управлінські еліти відмовляться від спроб під різними приводами поставити під контроль мережі транслокальної комунікації, але саме в цьому випадку виникатимуть принципові ускладнення, що покладуть край сподіванням на іноваційний розвиток, остаточно закріплюючи українські еліти на позиції другорядних, несамотійних гравців на глобальному рівні.

Духовність та ефективність: поза межами демократичної підзвітності

1

Стабілізація українських політичних і ділових еліт після переходу до нових форм організації суспільного життя і господарювання викликала потребу в легітимації нових владних відносин. Проте саме в цьому процесі набули актуалізації радянські способи аргументації та організації ідеологічно-пропагандистської справи, властиві українським елітам, навіть тим

її представникам, хто намагався якомога більше дистанціюватися від радянського спадку. З огляду на це не випадковим виявляється створення в 2006 році Українського інституту національної пам'яті як центрального органу виконавчої влади, метою діяльності якого є “посилення уваги суспільства до власної історії, поширення об'єктивної інформації про неї в Україні та світі; реалізація державної політики та координація діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу; забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ столітті, історичного минулого Українського народу, в тому числі усіх форм репресій; здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, учасників національно-визвольної боротьби”⁸². Інститут має проводити активну публічну (конференції, семінари, музейні експозиції, зустрічі) і видивничу діяльність, спрямовану на відродження і збереження національної пам'яті, формування національної свідомості у громадян України. Показовою в цьому разі є позиція першого директора інституту академіка І.Р.Юхновського, який, будучи за фахом фізиком-теоретиком, став активним громадським і політичним діячем, являючи собою рідку на пострадянських теренах постать фахового інтелектуала. Проте, за своїми поглядами він більше нагадує інтелектуала універсального: “Кожна нація, а українці стали державною нацією, повинна мати свою історичну пам'ять. Історична пам'ять є канвою, на якій виховуються покоління українців. Вона формується, звичайно, урядом, правлячою системою держави. Спершу створюється історична пам'ять, а тоді – при консолідації всієї нації – створюється національна пам'ять. От і був утворений Інститут національної пам'яті як вищий виконавчий орган влади в царині національної пам'яті України. І ми почали створювати цю канву”⁸³. Вочевидь, окреслене бачення збігається з поширеним за радянських часів поглядом на роль історії в суспільно-політичних процесах. Це підхід з позицій, так званої, афірмативної історіографії, яка підпорядковує історію функції консолідації і підтримки певної

⁸² Постанову Кабміну України див: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=764-2006-%EF>

⁸³ Юхновський І. Старшим поколінням треба заборонити сіяти ненависть// <http://politiko.ua/blogpost66064>

соціальної спільноти. В цій перспективі історична пам'ять має відігравати політико-мобілізаційну роль, вона розглядається як елемент системи, відповідаючи вже згадуваному функціоналістському тлумаченню соціальних процесів. Принципово важливим тут є те, що самий дослідник, який аналізує і оцінює історичні події та процеси, посідає немовби мета-позицію, перебуваючи, так би мовити, поза самим суспільно-історичним процесом. В цьому разі позиції інтелектуала, управлінця і політика збігаються у реалізації єдиного завдання з консолідації нації. Годі і казати, що виникає питання стосовно відповідності даного підходу демократичним засадам і принципам політичного плюралізму, втім, за нещодавнім твердженням І.Юхновського, “ми не можемо бути ліберальними. Принцип так званої «ліберальної демократії», про який вважають, що він є притаманний українцям, є неправильний”⁸⁴.

Слід відзначити, що такий підхід до історичного минулого створює нездоланні епістемологічні проблеми, перешкоджаючи адекватному історичному дослідженню, адже, за висловом А.Мегілла, “афірмативна історіографія підпорядковує минуле тим проектам, яким люди зайняті сьогодні. У неї відсутня критична позиція по відношенню до спогадів, які вона збирає, і до традиції, яку вона підтримує. Насправді, вона не тільки некритична щодо обраних спогадів і традицій, а й фактично має тенденцію до їх міфологізації”⁸⁵. Окрім цього принциповим недоліком даного підходу є не стільки змішування, скільки нерозрізнювання історії і пам'яті, ставлення до пам'яті як до звичайного, на кшталт технічного приладу, інструмента об'єктивної фіксації подій минулого. Він не визнає неминучої заангажованості пам'яті, її, так би мовити, викривленості актуальними цілями та інтересами, наявності в ній витісненого і замовчуваного, всього того, що жодним чином не сприяє об'єктивному

⁸⁴ Юхновський І. Українець здатен на велике// http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?yuhnovskiy_ukrayinets_zdaten_na_velike&objectId=1234502

⁸⁵ Мегілл А. Историческая эпистемология/ Пер. с англ. - М.: Канон+, Реабилитация, 2007. - С.100. На користь цього твердження свідчить сама історія Українського інституту національної пам'яті, керівництво, ідеологічна спрямованість діяльності й навіть адміністративне підпорядкування якого змінилися разом із змінами керівництва і політичного курсу держави. Указ Президента України див.: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1086%2F2010>. Офіційний сайт інституту: <http://www.memory.gov.ua/ua/>.

висвітленню минулого⁸⁶. Історіографія досліджує всупереч пам'яті, з великою підозрою ставлячись до неї. Зрештою, такий підхід до розуміння ролі пам'яті в історії в черговий раз засвідчує як про неперебутню схильність української політичної та культурної еліт до використання історичної пам'яті в ідеолого-політичних конструкціях, так і про низьку методологічну і епістемологічну підготовку частини українських істориків.

Розглянутий підхід щодо тлумачення історичного минулого і його ролі в сьогоденні не є чимось винятковим і новим на теренах Східної Європи. Навпаки, він глибоко вкорінений в локальний соціокультурний уклад. Для східноєвропейських, зокрема, українських інтелектуалів історичне минуле є тим підґрунтям на якому вибудовується більшість світоглядних конструкцій, які, в свою чергу, відбиваються на змісті політичних програм і гасел. В цій перспективі історію та культуру розглядають як вираження “народного духу” (Volksgeist) — поняття, похідного з німецької романтичної філософії. В зв'язку з цим вартими уваги виявляються дві категорії, що відіграють важливу роль в даному світогляді — це “духовність” і “соборність”.

В найзагальнішому сенсі духовність розуміють як сукупність моральних і естетичних цінностей, що є вираженням певного світогляду (як індивідуального, так і колективного) чи культури (як в нормативному, так і в антропологічному сенсах). За своїм значенням воно наближається до терміну ментальність, хоча останній, попри його загальноживаність сьогодні, всеж таки зберігає зв'язок передусім з когнітивними здібностями. Духовність більшою мірою наближенна до ціннісно-нормативної царини, до моралі і традицій певної спільноти. Безумовно, це слово має релігійне походження, що дозволяє вважати його категорією виокремленого Тевено і Болтанські *натхненного* світу. Щоправда в останньому, як вже зазначалося, зв'язок з іншими людьми відграє другорядну роль. На противагу цьому духовність майже завжди пов'язана з відносинами з іншими людьми. Семантика цього терміну дотична ціннісно-смісловим порядкам *репутаційного* (через зв'язок з

⁸⁶ Докладніше див.: Коннертон П. Як суспільства пам'ятають/ Пер. з англ. - К.: Ніка-Центр, 2004. - 184 с.

визнанням іншими людьми), *громадського* (через об'єднання і вираження колективної волі) і навіть *сімейного* (через наголос на міжгенераційному зв'язку) світів, виокремлених і описаних Тевено і Болтанські. Проте, незважаючи на загальну поширеність і використання в нормативно-правових документах⁸⁷ цього терміну, його застосування здебільшого властиве для тих представників української політичної і культурної еліти, які поділяють націонал-демократичні та націонал-патріотичні погляди, з їхнім наголосом на традиціях, спільних цінностях та історії.

Не менш показовими виявляються і особливості використання терміну “соборність” в українському публічному дискурсі. Цей термін також має релігійне походження, про що безпосереднім чином свідчить його спільне коріння зі словами “собор” (зібрання всієї Церкви і водночас церковна будівля, храм) і “соборний” (традиційно цим словом перекладали грецьке слово “кафолічний” (καθολικός). Перше позацерковне вживання слова “соборність” пов'язують з російським слов'янофілом XIX О.Хом'яковим, який намагався в такий спосіб визначити відмінності православ'я від католицизму⁸⁸, наголошуючи на здатності першого долати обмеженість індивідуалістичної думки без порушення свободи кожної особистості. Згодом значення цього слова розширилося, перетворившись на неперекладний концепт, що позначає засадничі риси передусім російської православної культури. Як відзначає Ж.Ніва, “безперечно, “соборность” належить до тих туманних концептів, в яких ховається оригінальність, привабливість, а для інших відразливість російської думки. Це слово є неперекладним через вельми багатозначні способи ужитку в теології, політиці, російській історії, де воно завжди служить ознакою оригінальності російського чи православного “співжиття”⁸⁹. Щоправда, в українському суспільно-політичному контексті це слово набуло дещо іншого змісту. Соборність стали розуміти як консолідацію споріднених ідеологічних та

⁸⁷ Зокрема, у Верховній раді України діє Комітет з питань культури і духовності. Див.: <http://kompkd.rada.gov.ua/kompkd/control/uk/index>

⁸⁸ Хомяков А. Письмо к редактору "L'Union Chretienne" о значении слов "кафолический" и "соборный" по поводу речи отца Гагарина, иезуита// <http://www.golubinski.ru/ecclesia/homyakov.htm>

⁸⁹ Ніва Ж. Соборность/ Пер. з фр.// Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том перший. - К.: Дух і літера, 2009. - С.338

суспільно-політичних рухів на певних спільних засадах⁹⁰. Тому значення слова “соборність” поступово позбулося релігійного тлумачення, хоча і зберігло з ним асоціативний зв'язок. Сьогодні під соборністю розуміють єдність всіх українських земель у єдиній незалежній державі, що на офіційному рівні дістало вираження у відзначенні історичної події воз'єднання УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р., яке щорічно святкують як День соборності України. Слід відзначити, що подібне, історико-державне перетлумачення змісту терміну не є випадковим, адже воно, втім, як і духовність, зберігає смисловий зв'язок з релігійною сферою, надаючи специфічного забарвлення політичним процесам. Соборність, так би мовити, вкорінює українську державність в трансцендентний духовний порядок, відображаючи таким чином світоглядні настанови частини українських інтелектуалів.

Звичайно побіжний аналіз застосування категорій “соборність” і “духовність” не дає достатніх підстав для конституювання окремого світу чи режиму обґрунтування. Він лише дозволяє відзначити наявність певних смислових н'юансів, властивих українському публічному дискурсу. До того ж цей аналіз не може вважатися повним, оскільки як вже зазначалося особливістю українського суспільно-політичного життя є гетерогенна природа політичних, ділових і культурних еліт, спричинена істотними з історико-культурної і мовної точок зору регіональними відмінностями. Категорії “духовність” і “соборність” входять до лексикону передусім культурної і наукової (здебільшого гуманітарного, а не природничо-технічного спрямування) еліти, зосередженої в західних і центральних регіонах України з домінантними для них націонал-патріотичними світоглядними настановами. Натомість значна частина політичної і господарської еліти походить зі східних та південних регіонів, де через більший вплив російської культури, особливості соціокультурного укладу (високий ступінь урбанізованості на противагу більш сільським західним і центральним регіонам) і національний склад (значний відсоток етнічних росіян та представників інших етнічних груп) та поточну політичну конфронтацію на

⁹⁰ Зокрема, див.: *Панібудьласка В.Ф.* Соборність// <http://www.zakony.com.ua/juridical.html?catid=44976>

грунті мови, релігії і тлумачення історичних подій націонал-патріотичні світоглядні настанови сприймаються вкрай критично. Тому не дивно що при обґрунтуванні власних рішень та під час публічних виступів представники східноукраїнських політичних еліт здебільшого уникають апеляції до подій національної історії чи реалій української культури, звичайно, за винятком ситуацій, безпосередньо пов'язаних з загальнонаціональними ритуальними діями (День соборності України, День незалежності тощо). Звісна річ, дається взнаки також і порівняно низький ступінь обізнаності в зазначеній проблематиці, викликана явним браком гуманітаріїв на користь, так званих, “технарям” серед представників східноукраїнської наукової еліти і передусім інженерно-технічною чи економічною освітою політичних еліт. До того ж переважна більшість вихідців зі Сходу України, які отримали освіту в останні десятиліття існування СРСР, навчалися в школах з російською мовою викладання, що зумовлювало специфічну мовно-культурну компетенцію їх випускників. Саме викладання української мови і літератури через послідовну русифікаційну політику радянського керівництва та культивування образу української культури як культури передусім сільської продукувало часто-густо зверхне до неї ставлення, цілком очікуване від мешканців великих індустріальних міст. Образ українця-селянина чи навряд міг бути і чи навряд сьогодні може бути зразком для наслідування для більшості городян. Це певною мірою пояснює, якщо не виправдовує, критичне ставлення мешканців Сходу до пропагованої націонал-патріотичними силами консервативний, навіть традиціоналістський образ української культури.

Інженерно-технічна і економічна підготовка більшої частини української політичної еліти зумовили її схильність до застосування режиму аргументації, властивого, за термінологією Тевено і Болтанські, *індустріальному* або промислового світу. Як вже зазначалося вище, центральними для цього способу виправдання є поняття ефективності та компетентності. Безпосереднім чином цей режим аргументації покладений в основу програми економічних реформ “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава”,

розрахованої на 2010-2014⁹¹. Показово, що реформування розпочинається саме з економіки, адже саме в ній критерії ефективності відіграють визначальну роль. Вже в назві програми використано вислів “ефективна держава”, відображаючи вельми специфічне, посутньо технократичне бачення державного управління. Як відзначено у вступі, загальна спрямованість економічних реформ - побудова “сучасної, стійкої, відкритої й конкурентоспроможної у світовому масштабі економіки, формування професійної й ефективної системи державного управління, і зрештою - на підвищення добробуту українських громадян”. В цьому зв'язку, власне, і виникає питання щодо ціннісно-нормативних засад, покладених в основу цих реформ, оскільки в самому тексті програми цим питанням не відведено належного місця.

В основу індустріального режиму аргументації покладений досвід промислового виробництва, що безперечно позначається на сприйнятті, розумінні та оцінюванні соціальних процесів, адже типовим соціальним середовищем для індустріального світу є велике промислове підприємство. Як спосіб організації соціальних взаємодій підприємство являє собою певну систему, тобто множину різних позицій, пов'язаних між собою відносинами координації й субординації. Кожна позиція має специфічне для неї рольове навантаження — посадові обов'язки, інструкції, чітко визначені алгоритми і параметри діяльності. Зайняття певної посади вимагає від претендента опанування належної компетенції — сукупності знань, вмінь і навичок необхідних для виконання відповідних виробничих завдань. Безперечно, успіх функціонування такої соціальної системи залежить від злагодженої і відпрацьованої взаємодії множини агентів, які посідають різні позиції. При цьому відповідно до принципів поділу праці успіх всього підприємства залежить від здатності працівників діяти задля досягнення спільної мети. В категоріях М.Вебера, підприємство як соціальна група являє собою цільовий союз, засадничою для якого є цілераціональна дія.

Проте режим аргументації властивий індустріальному світу має свої межі.

⁹¹ Програма економічних реформ на 2010 - 2014 роки "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава"// http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf

Він не може бути беззастережно застосований у виправданні політичних рішень, оскільки на відміну від промислового підприємства суспільство не являє собою цілісної замкненої системи, в основу якої покладені принципи поділу праці з відповідними розподілом посадових обов'язків та ієрархією виробничих відносин. Суспільство також не є системою, всі складові якої функціонують для досягнення спільної мети, принаймні з точки зору соціальної теорії останніх десятиліть. Щоправда, подібна візія суспільства властива вже неодноразово згадуваному структурно-функціоналістському підходу Т.Парсонса, консервативно-авторитарні імплікації якого стали об'єктом критики в 60-70-ті рр. XX. Втім, на пострадянських теренах дана візія залишається надзвичайно впливовою, оскільки забезпечує відтворення позиції, гомологічної той, яку посідало радянське керівництво — перебування над самим процесом і керівництво цим процесом.

Таким чином застосування режиму аргументації властивого індустріальному світові продукує схильність сприймати і оцінювати соціальні процеси, виходячи з дуже обмеженої перспективи. Проблема не лише в тому, що таке бачення застаріле з функціональної точки зору, оскільки відповідає настановам індустріального виробництва з його надмірною централізацією, браком гнучкості та несприйнятливістю до індивідуальної ініціативи. Проблема передусім у тому, що за своїми засадами воно суперечить ціннісно-нормативним настановам демократичного суспільного життя, оскільки накидає на нього невідповідні організаційні зразки. На відміну від індустріального підприємства суспільство лише в уяві деяких теоретиків являє собою замкнене ціле. Також на відміну від працівників підприємства, які свідомо і згідно з власним вибором підпорядковуються певним правилам і беруть на себе виробничі обов'язки, люди стають членами суспільства зазвичай не за власним вибором, натомість вони мають права, а перелік їхніх обов'язків визначений припципом не заподіяння шкоди іншому, а не виробничими завданнями. Застосування логіки функціональних систем щодо суспільно-політичного життя загрожує перетворенням громадян на

підпорядкованих досягненню спільної мети працівників, але саме в цьому разі даний підхід суперечить чинним конституційним засадам, що прямо забороняють обов'язкову ідеологію і цензуру (ст.15 Конституції України).

Проте впродовж останніх років аргументація з позицій індустріального світу набула значного поширення, що вже дістало вираження у спробах реформувати наявну адміністративно-управлінську модель, надавши їй гіпертрофовано централізованого вигляду. Зокрема, це стосується реформи місцевого самоврядування, про необхідність якої постійно наголошують найвищі державні посадовці⁹² та реалізація якої відповідно до європейських зразків і принципів урядування (governance) передбачає широку децентралізацію і деконцентрацію влади. Проте дії державної влади останніх років прямо протилежні цим настановам. Як зауважив Ю.Ганущак: “Слово “децентралізація” високопосадовцями стало вживатися частіше. Схоже, вони зметикували, що цей неоковирний термін тішить вухо європейських спостерігачів. Хоча кожен вкладає в нього свій зміст. Європейці розуміють під “децентралізацією” передачу реальної влади, тобто повноважень у сфері суспільних відносин, які стосуються повсякденного життя громадян і чітко відмежовані від повноважень органів державної влади, - органам місцевого самоврядування. З власними виконавчими органами відповідних місцевих рад. З фінансами, обсяг яких регулюється рішеннями цих-таки органів самоврядування. З матеріальною базою, що формує поняття «комунальна власність». З правом місцевого нормотворення, яке чітко обмежене спеціальними законами. З визначеними й докладно виписаними процедурами контролю за органами самоврядування з боку представників державної влади. І, нарешті, із судовим захистом прав органів місцевого самоврядування.

Українська влада цей термін здебільшого застосовує, коли нав'язує органам самоврядування суто державні функції, котрі не цікаві державним чиновникам як соціально уразливі або такі, що не дають можливості осідлати грошові потоки. За контроль над вирішенням земельних питань перед великим

⁹² Наприклад: Янукович анонсує реформу регіональної влади// <http://ua.for-ua.com/politics/2011/11/08/124429.html>

«дерибаном» змагаються Мін'юст і Держкомзем, хоча це природна компетенція місцевого самоврядування. А ось суто державні функції, такі як ведення реєстру виборців чи виконання державних програм соціального захисту, спускаються органам місцевого самоврядування. І здебільшого без адекватної грошової компенсації. Головне — щоб за промахи державної політики відповідав міський голова. Сам факт почастішання декларувань намірів реформувати місцеве самоврядування насторожує. У традиціях радянського лукавства посилена увага до якоїсь зі сфер здебільшого закінчується для неї сумно»⁹³. Важко не помітити принципів викривлення демократичного принципу розподілу владних повноважень не лише між місцевими і державними органами державної влади, а й між її виконавчими і законодавчими гілками. Зокрема це дістає вираження у посиленні впливу на реалізацію державної політики Кабінету міністрів, рішення якого можуть підмінити або “уточнити” законодавчі приписи, наприклад, в сфері пенсійного забезпечення, через прописане в законах положення про те, що порядок реалізації норм визначає саме його постанови⁹⁴. Часто-густо ухвалення законопроектів концептуального гатунку здійснюється всупереч узвичаєному порядку подання через законодавчий орган, де вони мають публічно обговорюватися. Наприклад, це відбулось з Концепцією міграційної політики, яка була ухвалена Указом Президента України, уникнувши в такий спосіб належного публічного обговорення⁹⁵. Подібні тенденції засвідчують про поглинання виконавчою владою влади законодавчої, оскільки парламент вже перестає бути суверенним органом, обмежуючи свої функції ратифікацією указів, ухвалених виконавчою владою. Спостерігаючи схожі процеси в інших країнах, Джорджіо Агамбен каже про перетворення парламентських республік на, так би мовити, *урядові* республіки⁹⁶.

⁹³ Ганущак Ю. НеРегіональна політика// Дзеркало тижня. Україна. - №15. - 22 квітня 2011.; електронна версія: <http://dt.ua/articles/80079>.

⁹⁴ Щодо пенсійної реформи див.: Гриценко А. Хроніка злочину// Дзеркало тижня. Україна. - №33. - 16 вересня 2011; електронна версія: <http://dt.ua/articles/88005>.

⁹⁵ Марков І. Концепція міграційної політики України: гол у власні ворота// <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24332368.html>.

⁹⁶ Докладніше див.: Агамбен Дж. Номо сасер. Чрезвычайное положение/ Пер. с ит. - М.: Европа, 2011. Аналіз російської ситуації в цій перспективі див.: Куренной В. Мерцающая диктатура: Диалектика политической системы современной России// Левая политика. - 2007 - № 1 — С.17-24

Необмежене поширення індустріального режиму виправдання в публічному дискурсі призводить до витіснення поза межі обговорення низки питань пов'язаних з ціннісно-нормативними настановами державного будівництва і проблемами громадянської активності. Воно притлумлює розвиток дискурсу, ґрунтованого на порядках значущості, властивих громадському світові, оскільки для останнього виявляються вкрай важливими принципи вираження колективної волі, рівності та громадської значущості. Тут неможливо уникнути обговорення ціннісно-нормативних засад політики, обмежуючись лише питаннями ефективності й компетентності. Режиму виправдання громадського світу більш дотична візія суспільного життя, ґрунтованого на горизонтальних зв'язках на протигагу централізованій ієрархії індустріального світу. Проте на східноєвропейських теренах такі форми соціальної взаємодії обмежені лише вузьким колом родичів, друзів і колег, а розвиток організованої громадськості перебуває на початковій стадії. Як зауважує директор Фонду “Демократичні ініціатива” І.Бекешкіна: “Громадянське суспільство базується на такій якості, як солідарність. У цьому сенсі горизонтальні зв'язки розвинені в нас на такому вузько локальному рівні, як сім'я, друзі, у найкращому разі — колеги по роботі. Більш загальні інтереси, на жаль, людей зв'язують мало. Наприклад, професійні зв'язки, відстоювання професійних інтересів, правда — за винятком підприємців. Кілька років тому ми вивчали проблеми корупції в підприємницькій діяльності, і потрібно було провести цільове опитування підприємців: виявилось, реальних організацій досить багато. Тому й відбувся «податковий майдан». А чи багато ми чули про професійні об'єднання медиків і вчителів? Про профспілки я взагалі мовчу, тоді як у розвинених демократіях це найсильніші, найбагатші й наймогутніші організації, котрі обстоюють егоїстичні професійні інтереси”⁹⁷.

Вартим уваги є те, що попри всі наявні світоглядні відмінності більшості представників як східних, так і західних політичних і культурних еліт, на жаль, властива одна спільна риса — елітистське тлумачення соціальних і культурних

⁹⁷ Кириченко І. Горизонтальні зв'язки пунктиром: громадські організації в Україні// Дзеркало тижня. Україна - №31 - 02 вересня 2011.; електронна адреса: <http://dt.ua/articles/87182>

процесів, розгляд останніх з певної мета-позиції, що спонукає до присутності дирижистських прагнень керування ними. Незалежно від того, що саме покладене в основу такого бачення (історіософський профетизм націоналістичного гатунту чи успадкована від радянських часів логіка організації промисловим виробництвом), неодмінним наслідком цього є збереження і навіть поглиблення прірви між владною верствою і громадянами. Актуальне соціально-майнове розшарування прирікає більшість громадян на пасивну позицію спостерігача, а не активного учасника суспільно-політичного життя. Враховуючи поточні глобальні трансформації й рестратифікацію та принципову залежність української економіки від зовнішньої кон'юнктури, цілком очікуваним результатом цього процесу може стати остаточне закріплення соціокультурних відмінностей та підпорядкування суспільного життя транслокальним менеджерським мережам (напів)авторитарного зразка. Не випадково в цій перспективі стала відмічена ще в середині 90-х рр. XX ст. тенденція до виникнення асоціацій корпоративного гатунку, що конкурують за блага в доволі ворожому соціальному середовищі⁹⁸.

2

Елітистські уподобання української влади спонукають до відповідних форм організації процесів розробки, запровадження і, зрештою, оцінювання державної політики (public policy). Принциповим для цих форм є те, що вони відображають погляд на суспільство і суспільні процеси як на об'єкт дій влади, при чому цей об'єкт є передусім об'єктом зовнішнього впливу, а не суб'єктом взаємодії. Звичайно, брак організованої громадської активності сприятиме збереженню такого погляду. Українські еліти історично узвичаїлися бачити себе

⁹⁸ Социальные идентификации и идентичности/ С.А.Макеев, С.Н.Оксамитная, Е.В.Швачко. - К.: Институт социологии НАН Украины, 1996. - С.67-68

якщо і не носіями вічних цінностей та хранителями істини, то щонайменше тими, хто краще знає потреби широких соціальних верств, ніж вони самі. За цих умов для демократичної підзвітності просто не залишається місця, адже не має самого демосу — суверенного суб'єкта, що використовує державу як інструмент реалізації власних інтересів. Безперечно, представники української влади останніми роками запроваджують заходи, що мають продемонструвати їхню прихильність до демократичних норм, прикладом чого є організація із залученням представників громадськості численних слухань, форумів тощо. Проте через, радше, показовий характер цих заходів вплив громадськості на розробку і реалізацію державної політики залишається дуже незначним. Єдиними випадками цього впливу стали гучні протестні акції, які спонукали до відмови від реалізації чи до відкладання певних заходів. Так чи так на порядку денному залишається запровадження механізмів демократичної підзвітності які матимуть на меті здійснювати належним чином оцінювання державної політики.

В теорії управління існують кілька моделей оцінки державної політики, які розроблялися впродовж останніх десятиліть фахівцями різних соціальних дисциплін⁹⁹. Варто відзначити, що відмінності у цих моделях пов'язані як із сферами застосування (наприклад, розробка і обговорення рішень в сферах житлово-комунального господарства і військової політики істотно відрізняються), так і з певними тенденціями в сфері реорганізації державного управління, що мали місце в розвинених демократичних країнах – наприклад, “новий менеджмент” та урядування (governance) тяжіють до різних моделей оцінювання). До того ж застосування цих моделей в кожному конкретному

⁹⁹ Обсяги літератури з цієї проблематики величезні. Серед українських видань останніх десятиліть див.: *Вайс К. Г.* Оцінювання: методи дослідження програм та політики / Пер. з англ. - К.: Основи, 2000. - 671 с.; *Веймер Д. Л., Вайнінг Е. Р.* Аналіз політики: концепції, практика / Пер. з англ. - К.: Основи, 1998. - 654 с.; *Вступ до аналізу державної політики*: Навч. посіб. / В. Романов, О. Рудік, Т. Брус. - К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2001. - 238 с.; *Кілієвич О.* Англо-український глосарій термінів і понять з аналізу державної політики та економіки. - К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2003. - 510 с.; *Пал Л. А.* Аналіз державної політики / Пер. з англ. - К.: Основи, 1999. - 422 с.; *Саймон Г. А.* Адміністративна поведінка: Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції: Пер. з англ. - К.: АртЕк, 2001. - 392 с.; *Янг Е., Куїнн Л.* Як написати дієвий аналітичний документ у галузі державної політики: Практичний посібник для радників з державної політики у Центральній і Східній Європі / Пер. з англ. - К.: „К.І.С.”, 2003. - 130 с.; *Говлет М., Рамеш М.* Дослідження державної політики: цикли і підсистеми політики / Пер. з англ. - Львів: Кальварія, 2004. - 264 с.

випадку залежало від особливостей певного соціально-політичного і нормативно-правового укладу, що, безумовно, ускладнює їх вивчення. В даному дослідженні будуть використані результати порівняльного аналізу моделей оцінювання державної політики, здійсненого шведським дослідником Е.Ведангом¹⁰⁰.

Побудова системи моделей оцінки політики Веданга ґрунтована на аналізі організаторів процедури оцінювання, що дозволяє визначити роль представників різних соціальних позицій в цьому процесі. Огляд результатів оцінювання державного втручання здійснюється шляхом виокремлення трьох груп моделей — моделей результативності (*effectiveness*), економічних моделей і професійних моделей — кожна з яких має свої особливості з огляду на її організацію та учасників.

Найпростішою серед моделей оцінки, спрямованих на визначення результативності державної політики, є модель *оцінки досягнення мети* (*goal-attainment evaluation*). Вона дозволяє відповісти на питання щодо досягнення результатів тієї чи іншої програми дій. На першому кроці здійснюється визначення мети програми, її фактичного значення та операціоналізація цілей. Другий крок полягає у визначенні ступеню реалізації поставлених цілей на практиці. Третій крок передбачає виявлення чинників і ступеня сприяння та/чи перешкоджання програмі щодо досягнення мети.

Модель досягнення мети може застосовуватися для оцінки державного втручання на всіх рівнях політичної та адміністративної влади. Більшість державних програм може бути оціненими згідно з цією моделлю. Переваги цієї моделі Е.Веданг підсумовує у вигляді трьох аргументів: демократичного аргументу, дослідницького аргументу і аргументу простоти. Демократичний аргумент відсилає до принципів верховенства парламентського контролю. Процес розробки і оцінки державної політики мають відбуватися публічно, оскільки стосуються загального суспільного інтересу. В такий спосіб державна влада публічно демонструє свою підзвітність громадянам, адже останні

¹⁰⁰ Веданг Э. Модели оценки политик/ Пер. с англ.// Публичная политика: от теории к практике. - СПб.: Алетейя, 2008. - С.215-269

отримують можливість сформувати уявлення про ступінь виконання владою своїх програмних обіцянок та про спроможність державного апарату реалізовувати певну політику. Не менш важливим є те, що модель досягнення мети пропонує об'єктивне рішення проблеми вибору критеріїв оцінки при процедурі, оскільки програмні цілі були зафіксовані в нормативних документах. З іншого боку, простота цієї моделі уможлиблює її широке публічне застосування і розуміння більшістю громадян.

Безумовно, як і будь-яка інша модель, модель досягнення мети має низку недоліків. Передусім вона не приділяє уваги аналізу витрат. Часто-густо їй бракує визначеності щодо програмних цілей, позаяк прийняття тієї чи іншої політичної програми являє собою певний політичний компроміс, що не сприяє деталізації і конкретизації програмних положень. Втім, більш значущім недоліком цієї моделі є неврахування нею побічних ефектів і непередбачуваних наслідків. Вона ігнорує процеси і події, що виходять за межі поставлених цілей. До того ж її велика публічна зорієнтованість та відкритість громадськості виявляється сприятливою для прикриття специфічних намірів політичних лідерів, адже останні можуть висувати на перший план лише привабливі аспекти пропонованої політики.

Моделлю, покликаною подолати недоліки моделі досягнення мети, є модель *оцінки побічних результатів*. На думку Е.Веданга, побічний результат можна визначити як результат, що виходить за межі цільової області програми, де останню визначають програмно задекларовані цілі¹⁰¹. Дана модель зосереджує свою увагу як на оцінці досягнення цілей програми, так і на тих наслідках, які не передбачалися самою програмою. Інакше кажучи, вона також як і попередня модель уможлиблює демократичну публічну звітність органів державної влади, які пропонують і реалізують політику. Проте, як це не дивно, але оцінка непередбачуваних наслідків залишається недостатньо поширеною, хоча для соціальних наук викривлені результати і наслідки соціальної практики являють собою ключову проблему.

¹⁰¹ Там же — С.230-231

Подолати обмеженість моделі оцінки досягнення мети покликана також модель *комплексної оцінки*, яка окрім оцінки результатів пропонує оцінювати реалізацію і навіть планування цілей. Комплексна оцінка, таким чином, зосереджує увагу не лише на співвідношенні між запланованим і фактично реалізованим, а й ретельно оцінює стадії планування, прийняття рішень і реалізації політичної програми. Безумовно такий підхід дозволяє зібрати велику кількість інформації як про наміри тих, хто розробляв програму, так і про хід її виконання. Виокремлення кількох стадій, що підлягають оцінюванню, є дослідницькою перевагою моделі комплексної оцінки. Водночас така складність процедури оцінювання (повна модель може складатися з 12 сегментів) істотно обмежує розуміння і застосування цієї моделі. Окрім цього критики даної моделі зауважують, що їй не вдалося уникнути зосередженості на формальних цілях, вона не приділяє належної уваги витратам і думці клієнтів.

Саме на подолання останнього недоліку спрямована модель *оцінки, зорієнтованої на клієнта*. Дана модель спирається на два принципи. По-перше, вона виходить з ідеології ринка в сфері громадського послугу. Згідно з нею держава має забезпечувати громадян як споживачів відповідними товарами і послугами. Споживач товару не звертає увагу на цілі виробника, проте думка споживача про якість пропонованих йому послуг є умовою покращення останніх. По-друге, аналогія між громадянином і споживачем не може бути повною, оскільки вона не враховує політико-демократичного виміру. Громадянин на відміну від клієнта має бути дискурсивно освіченим, відповідальним і має впливати на політичний процес. Сьогодні цю модель застосовують в багатьох сферах, де надаються громадські послуги (громадський транспорт, комунальні служби, публічні місця відпочинку і дозвілля, охорона здоров'я, освіта, соціальна політика тощо). І дійсно, клієнто-зорієнтований підхід добре зарекомендував себе в сфері оцінки громадських послуг, проте він, будучи похідним від ринкової ідеології, має принципові обмеження при оцінюванні політичних режимів, оскільки принципи ринку не можуть повністю замінити ціннісно-нормативних засад суспільного життя.

Останньою в групі моделей результативності є модель *зацікавлених сторін*. Вона нагадує клієнто-зорієнтовану модель, відрізняючись від неї областю застосування — модель зацікавлених сторін враховує інтереси всіх заторкнутих при реалізації програми. Застосування цієї моделі передбачає визначення груп, залучених до і зацікавлених в реалізації певної політики, а також виокремлення цільової групи, що піддається впливу, учасників оцінювання і навіть тих, хто не усвідомлюють, що їх заторкує дана програма. Розрізняють два варіанти цієї моделі: в шведському варіанті “зацікавлені сторони” самі проводять процедуру оцінювання результатів, натомість в американському — оцінювання результатів здійснюють експерти або група експертів. Перевагами моделі зацікавлених сторін є те, що вона (а) враховує знання і думки людей, які беруть участь в програмі, (б) дозволяє уникнути однобічностей експертного знання і розглянути дійсні проблеми зацікавлених сторін, (в) уможливорює виявлення інтересів і дискусійних питань, коли не існує заздалегідь поставлених цілей або існують кілька протилежних цілей. З іншого боку, дана модель доволі ресурсомістка, може призвести до порушення балансу на користь найактивніших і найорганізованіших груп інтересів; схильна розглядати всі групи як рівноправні, що не узгоджується з принципами надання більших повноважень демократично обраним представникам; спонукає до прагматичної підміни цінностей інтересами¹⁰².

Визначальною ознакою економічних моделей оцінки державної політики є увага, що вони приділяють витратам на розробку і реалізацію тих чи інших заходів та програм. В цьому разі економічні моделі орієнтуються на способи оцінювання, поширені в приватному секторі, де критерієм оцінки є прибуток, а мірилом успіху — максимізація прибутку. В контексті публічної політики в цьому разі йдеться про максимізацію продуктивності, що розуміють через співвідношення між виробленою продукцією та витратами на її виробництво. За цією логікою власне і була розроблена модель оцінки *продуктивності* державної політики.

¹⁰² Еверт Веданг виокремлює також модель оцінки “відсутності мети”, яку в даному дослідженні залишено поза розглядом через її малу поширеність і суперечливість.

Як спосіб оцінки, який враховує витрати, модель продуктивності має певні переваги, щоправда, лише тоді, коли підрахунок витрат не викликає складностей. Проте у великій кількості випадків виявляється дуже складним відстежити значущі витрати, оскільки часто-густо витрачений ресурс визначають загальною сумою. З іншого боку такий спосіб оцінки не бере до уваги якість послуг, адже зорієнтований враховувати переважно кількісні показники.

Іншою економічною моделлю, що використовують для оцінки державної політики, є модель *ефективності*. При цьому ефективність може бути вимірюваною двома способами: через співвідношення витрати/прибуток або через співвідношення витрати/результативність. В першому випадку як результати програми, так і витрати оцінюються у грошовому еквіваленті, тобто мають бути визначеними вартість витрат і результатів програми. Визначення ефективності через співвідношення витрати/результативність, навпаки, передбачає вимірювання результатів програми у фізичних одиницях, звичайно, там де це можливо.

Як і всі інші способи оцінювання економічні моделі не позбавлені недоліків, оскільки вони не враховують всіх аспектів. Вони також не враховують особливостей громадського сектору і державної політики, які істотно відрізняються від сектору приватного. Принциповою особливістю економічних моделей є те, що вони переносять в суспільно-політичну сферу ті способи оцінки, які адекватні в бізнесовому середовищі. Внаслідок цього, як і в моделі зорієнтовній на клієнта, виникає небезпека редукції громадянина до споживача послуг, а надмірна зосередженість на винайденні оптимального співвідношення між витратами і результатами спонукає до відмови від тих послуг, які демонструють найгірші показники за цим співвідношенням. Проте, якщо в приватному секторі такий підхід є виправданим, то його застосування в громадському секторі загрожує зникненням низці послуг та продуктів, не здатних витримати конкурентну боротьбу. Це зокрема стосується культурної сфери, деякі галузі якої (наприклад, театри, музеї) здатні існувати лише за

певних сприятливих умов, оскільки в своїй діяльності їхні установи не спрямовані на виробництво продукту, покликаного конкурувати на ринку з продуктами масової індустрії.

Поглиблення поділу праці, поява нових форм зайнятості та професій спричинили подальше розгалуження і спеціалізацію знань, вмінь і навичок. Тому оцінка деяких сфер діяльності вимагає застосування специфічних знань та критеріїв, властивих тій чи іншій професії. В сфері оцінки публічної політики даний процес дістав вираження у вигляді поширення моделі *експертної оцінки*. Згідно з нею оцінку діяльності доручають незалежним фахівцям-експертам, які володіють необхідною фаховою компетенцією. Оцінювання здійснюється групою експертів того ж самого професійного профілю — юристи оцінюють юристів, інженери — інженерів, науковці — науковців. При оцінці публічної політики відбір і застосування критеріїв оцінки також здійснюються професіоналами. Але на відміну від дослідницької роботи, де експертна оцінка є, можливо, єдиним способом оцінювання, в публічному секторі модель експертної оцінки застосовують лише в тому разі, коли винести адекватну оцінку може лише фахівець в цій області знань. Передусім це стосується високотехнологічних сфер, охорони здоров'я і навколишнього середовища, наукових досліджень тощо. Проте в цьому випадку неминуче виникає небезпека порушення принципу демократичної відкритості, позаяк часто-густо представники зацікавлених сторін просто не спроможні через брак фахових знань зрозуміти результати експертизи, внаслідок чого останні потребують перетлумачення з метою роз'яснення головних позицій експертного висновку. Окрім цього результати експертних оцінок можуть бути суперечливими. Це трапляється тоді, коли експерти застосовують різні критерії оцінки і стандарти якості.

Впродовж останніх десятиліть в розвинених демократичних країнах мали місце спроби реорганізації і удосконалення способів управління публічним сектором, що безперечно вплинуло на моделі оцінювання державної політики. Тому вибір тієї чи іншої моделі має враховувати низку чинників різного ґатунку

(ціннісно-нормативного, професійно-технічного, політико-ідеологічного, навіть історичного). Наприклад, поширення економічних моделей оцінювання і клієнто-зорієнтованих моделей у 80-90-ті рр. XX ст. було пов'язано із спробою реформування державного управління (передусім в Великій Британії, Новій Зеландії і Австралії), виходячи з теорії нового державного менеджменту (New Public Management), що зосереджував увагу на проблемах ефективності у відповідь на кризу бюрократичної моделі управління. Критики цього підходу вказували на його надмірний економізм і відсутність інтересу до етичних проблем, зосередженість на кількісних показниках всупереч якості та на нехтування специфікою публічної сфери. Тому подальший розвиток теорії державного управління був пов'язаний із спробами подолати ці недоліки. На термінологічному рівні це дістало вираження в поширенні вжитку терміну урядування (governance), яке сьогодні вважається більш адекватним для опису оптимальної моделі управління за умов глобалізованого постіндустріального суспільства.

На противагу новому державному менеджменту, що намагався відділити управління від політики, концепція урядування значно більшу увагу приділяє політичним аспектам державного управління. Як підсумовує положення цього підходу Л.Сморгунов, “відновлення значущості політичного аспекта публічного управління в новій концепції разом зі старими сюжетами (підвищення ролі виконавчих органів влади) характеризувалося і новими складовими.

По-перше, державне (ширше — публічне) управління розглядалося як функція суспільної координації, виконувати яку покликані не тільки професіонали-управлінці, а й структури та інституції громадянського суспільства; і тут йдеться не стільки про злиття, скільки про участь.

По-друге, державні справи, державні органи і організації стають публічними і відкритими для суспільної дискусії, а остання стає важливим ресурсом розробки політико-управлінських рішень.

По-третє, підґрунтям розробки політичних і організаційно-управлінських рішень стає намагання досягти спільного блага, спільного інтереса, які

визначаються і державою, і громадськими учасниками процесу; ніхто не має права узурпувати вираження спільного інтересу.

По-четверте, державне управління як управління суспільними справами оцінюють не тільки з точки зору прагматичних критеріїв ефективності, а й включають політико-моральні критерії; етичний кодекс стає важливою складовою оцінки управлінської діяльності.

По-п'яте, процес політико-управлінської діяльності стає насиченим новими формами і механізмами, що включають такі незвичні для попередніх моделей складові, як громадська експертиза, громадські форуми, державно-громадські комісії тощо¹⁰³.

Окреслені зміни в сфері державного управління дозволяють припустити, що серед наведених моделей оцінювання державної політики особливого значення набувають ті, які більшою мірою зорієнтовані на публічне обговорення процесів розробки і прийняття рішень, задовольняючи в такий спосіб вимогу щодо демократичної підзвітності та відкритості. Разом з тим самий процес оцінювання стає чутливішим до соціокультурних чинників, що явно чи приховано впливають на розуміння цілей та засобів, а також очікування відповідних наслідків державної політики. Це, в свою чергу, спонукає до використання таких моделей оцінювання, які всупереч поширеним за часів нового державного менеджменту підходів не лише були зосереджені на визначенні ефективності та/чи продуктивності державної політики, а й враховували політико-моральні й організаційно-громадські виміри координації управлінськими процесами. Зрештою, наявний відхід від функціоналістського погляду на суспільні процеси та спроби подолати домінування економістського дискурсу¹⁰⁴ при розробці та обґрунтуванні тих чи тих заходів і програм державної політики уможливлюють значно ширший погляд і на саму економічну науку як на одну із багатьох соціальних дисциплін, з якими вона

¹⁰³ Сморгунів Л.В. Концепция нового способа управления// Государственная политика и управление. Учебник. В 2 ч. Часть 1. Концепции и проблемы государственной политики и управления/ Под ред. Л.В.Сморгунова. - М.: РОССПЭН, 2006. - С.248-249

¹⁰⁴ Див.: Сапир Ж. Империализм экономической науки. Размышления о современном состоянии экономической мысли и ее взаимоотношениях с общественными науками/ Пер. с англ.// Неприкосновенный запас — 2003. - №2(28); <http://magazines.russ.ru/nz/2003/2/sa.html>

зберігає нерозривний зв'язок.

Виходячи з перелічених моделей оцінки та аналізу диспозицій української політичної еліти можна припустити, що процес запровадження механізмів оцінювання державної політики зустрічатиметься з низкою проблем фахового і політичного ґатунку. Судячи з наявного досвіду організації процесу розробки нормативно-правових документів, не буде нереалістичним припущення, що українська влада схилитиметься до застосування таких моделей обговорення і оцінювання державної політики, які залишатимуть поза процесом громадськість через намагання уникнути широкого публічного висвітлення результатів. Проте обов'язковою, хоча і недостатньою, умовою демократичної політики є власне відкритість інформації, що представляє суспільний інтерес. Державна влада схильна застосовувати професійні моделі оцінювання із залученням експертів або економічні моделі вимірювання ефективності витрат навіть там, де є потреба у виявленні інтересів і потреб певних груп громадян. Водночас моделі оцінювання, здатні врахувати останні (наприклад, модель зацікалених сторін) не можна застосовувати беззастережно, оскільки, як вже зазначалося, вони не позбавлені недоліків. Найпроблематичнішим, втім, і найнеобхіднішим для українського суспільно-політичного життя є запровадження тих моделей, які відповідатимуть нормам демократичної підзвітності. Передусім це стосується моделей досягнення мети і побічних наслідків, адже навіть попри наявні в українському законодавстві норми, стосовні звітності виконавчих органів державної влади в парламенті про реалізацію тих чи інших програм, виконання цих норм є незадовільним. У будь-якому разі подальші демократичні зміни уможливлуватимуться лише за умов відмови українських еліт від узвичаєного для них профетично-месіанського погляду на власну роль в суспільних процесах та за умов врахування інтересів різних соціальних верств.

Київ, серпень-грудень 2011 р.